

№8(12)
1998-ci il

MÜSAVAT

Müsavat Partiyasının tarixi-siyasi jurnalı

80

АЗƏРБАЈЧАН

ХАЛГ

ЧҮМЬУРИЈЈƏТИ

БАШ РЕДАКТОР

Нәсиман ЈАГУБЛУ

БАШ РЕДАКТОР МУАВИНИ

Сабир МӘММӘДЛИ

РЕДАКТОР

Расәт ПИРИСОЈУ

РЕДАКСИЈА НЕЈ'ӘТИ

Иса ГӨМБӨР

Мәһәммәд КӘНКӨРЛИ

Чәмил УНАЛ

Әһмәд ГАРАЧА

Нижәзи ИБРАҺИМЛИ

Ариф ҺАЧЫ ЈЕВ

Сүлһәддин ӘКБӨР

Нижәзи МЕҺДИ

Вургун ӘЈ ЈУБ

Мейман ЧАВАДОҒЛУ

Нәсиб НӘСИБЗАДӘ

Әдаләт РӘИМЛИ

Мирбаба БАБАЈЕВ

Ајдын БАЛАЈЕВ

Һикмәт ҺАЧЫЗАДӘ

Рауф АРИФОҒЛУ

Компүтер ығычысы

Нәзакәт Мурадова

Тәрйбатчы-дизайнер
Исмајыл**Редаксия ынваны**Бақы ыәһәри, Азәрбајчан
проспекти 37Мүсаватын Информасия
Мәркәзиндә ығылыб вә
сәһифәләниб

Шәһадәтнамә № 368

БУ САЈЫМЫЗДА

1. Мүсават Партијасынын Азәрбајчан халгына мүрачиәти.....2
2. М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһурийәтинин бөјүк дәвләтләр тәрәфиндән танымасы.....3
3. Н.Јагублу. Азәрбајчан истиглалынын елан олунмасында вә милли демократик дәвләт гуручулуғу просесиндә М.Ә.Рәсулзадәнин ролу.....5
4. Тејјуб Гурбан. О бир күнәшдир ки, шәфәғи сәнмәз.....7
5. Нәсиман Јагублу. Бөүк мүтәфәккир, бөјүк мәфкурә адамы.....8
6. Мүсават Партијасынын Башғаны Иса Гәмбәрин кечирдји көрүшләрдән10
7. Мүсаватын рајон тәшкилатларында11
8. Шәмкир мүсаватчылары14
9. Боран Әзизов. АДР дәврүндә Азәрбајчан мәдәнијәти.....16
10. Назим Чәфәров. Милли дирйлик нәдир?.....19
11. Мәрјәм Оручлу. Мүсават Партијасынын Азәрбајчанда кизли фәалијәти тарихиндән.....21
12. Шөвкәт Тағыјева. "Бөлүнмүш халғлар" проблемй, Сталин вә ваһид Азәрбајчан мәсәләси.....25
13. Әләкбәр Әләкбәров. Әли, Алы, Бајыл вә Бүлбүлә адлары һаггында.....28
14. Ханлар Сәтуллајев. Туси чәмийәтин идәрә олунмасы һаггында.....33
15. Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндән.....35
16. 30-чу илләрин гурбаны.....36
17. "М.Ә.Рәсулзадә Ирсини Арашдырма Фонду"нун нәшри.....38
18. Китаб көшкү39
19. М.Б.Мәммәдзадәнин дәјәрли фикирләри.....40

Рәссам

Рәис Рәсулзадә

Мүгавилә гиймәти илә
Индекс: 76394

Мүсават 8 (12)

1998-чи ил Сифариш Сајы

һесаб № 1700194, код 501736

14107

М. Ә. Ахундов ыдымә
Азәрбајжан Республикасы
Позаңлы ГӘБӘК ИЛАСИ

АРХИВ

МУСАВАТ ПАРТИЈАСЫ V (ПРОГРАМ) ГУРУЛТАЈЫНЫН АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГ ЧУМЪУРИЈЈЭТИНИН ЈАРАДЫЛМАСЫНЫН 80 ИЛЛИК ЈУБИЛЕЈИ ИЛӘ БАҒЛЫ АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГЫНА МУРАЧИӘТИ

Әзиз һәмвәтәнләр!

1998чи илдә Азәрбајчан Халг Чумһуријјәтинин јарадылмасынын 80 иллији тамам олуp. Азәрбајчан Халгы бүтүн Түрк дүңјасында вә Шәрг әләминдә илк дөфә олараг милли күлтүр әсасларына сөјкәнән, демократик принципләрә бағланан парламентли Республика гурмушдур. Әсасы 1918-чи илин 28 Мајында гојулан бу дәвләтин милли инкишаф тарихимиздә бөјүк ролу олмушдур. АДР-ин мөвчудлуғунун 23 ајы әрзиндә Азәрбајчанда Милли Орду јарадылмыш, өлкә парламентинә демократик сечкиләр кечирилмиш, ана дилиндә мәктәбләр ачылмыш, бөјүк дөјәри олан ганунлар гә'бул едилмишдир. 1920-чи ил январын 12-дә Истиггал тарихимиздә даһа мүнүм бир һадисә баш вермиш, Азәрбајчан Халг Чумһуријјәти дүңјанын бөјүк дәвләтләри тәрәфиндән танынмышдыр. Мәһз бу һадисә натичәсиндә Азәрбајчанын бејнәлхалг нүфузу артмыш, ајры-ајры өлкәләрдә сijasи, игтисади, дипломатик әләгәләри гурулмушдур. Азәрбајчанын Гарабағ, Зәнкәзур, вә диқәр бөлкәләриндә милли ордумуз бөјүк гәһ-рәмәнлығлар кәстәрмиш, сәрһәдләримиз горунмушдур. Азәрбајчанын 114 кв/километрлик әразиси дәвләтин там нәзарәтиндә олмушдур. Өлкәдә демократија инкишаф етмиш, мәтбуат, сөз азадлығына кениш имканлар јарадылмышдыр.

Лакин 1920-чи илин 27 Апрельдә Азәрбајчан әразиси болшевикләр тәрәфиндән ишғал едилмиш, өлкәдә ганлы совет истибдад режими гурулмушдур. Бу режимә гаршы чыхан милли мүстәғиллимизи мүдафиә едән минләрлә һәмвәтәнимиз мәһв едилмиш, узаг Сибирә, Газахыстана сүркүнә кәндәрилмишләр.

Әзиз һәмвәтәнләр!

Узун илләрин гадағанларына бахмајараг халгымыз Азәрбајчан Халг Чумһуријјәтинин мөвчудлуғуну унутмамыш, онун зонкин ирсини, ән'әнәләрини горујуб јашатмышдыр. Бу мунасибәтлә Мүсават Партијасы Азәрбајчанда фәалијјәт кәстәрән бүтүн ичтимаи-сijasи тошкилатлары АХЧ-нин 80 иллик јубилејини кениш тәнтәнә илә гејд етмәјә чағырыр!

26 октябр 1997-чи ил

АЗЭРБАЈЧАН ЧУМЪУРИЈЈЭТИНИН БӨЈҮК ДӨВЛӘТЛӘР ТӘРӘФИНДӘН ТАНЫНМАСЫ

Бундан 36 ил әввәл, 1918-дә дөрд Гағгасја Чумһуријјәтинин истиглалы е'лан олунмушдур.

О заманкы Бирләшик Америка Чумһуријјәси Вилсонун адыла мәшһур олан демократијанын ән бөјүк әсасына, јә'ни "милләтләрин мүгәддәрәтини өзләринин һәлл етмәк һағг вә сәләһијјәтиндә олдуғлары" принципинә кәрә, дәвләтләрини гуран Гағгасјалы милләтләр истиглалларынын Бөјүк Дөвләтләр тәрәфиндән танынмасы үчүн тәшәббүсә кечмишләр; бу мәгсәдлә, Версал Сүлһ Конфрансына мүрәхәсләр (нүмәјәндәләр) кәндәрмишдир.

Парисдә, Сүлһ Конфрансы чәрәләриндә, Чумһуријјәтләрин мөвчуд олдуғларыны танытмағ хусусунда лазым олан һазырлығлар башарылмыш, Бөјүк Дөвләтләрин Али Шурасы Азәрбајчан илә Күрчүстан Чумһуријјәтләрини танымаға гәрар вермишдир.

12 январ 1920-дә, Франса Харицијә Нәзарәти бинасында, бу гәрар, тәнтәнәли сурәтдә Франса мүрәхәси Камбон тәрәфиндән Азәрбајчан илә Күрчүстан мүмәссиләринә рәсмән билдирилмишдир. Бу хош хәбәри билдирән нитгиндә, Камбон, "бундан сонра Азәрбајчан илә Күрчүстан Чумһуријјәтләринә мүстәғил вә өзүнә һаким дәвләтләр кими бағлана чағларыны" хусуси сурәтдә гејд етмишдир.

19 январ 1918-дә, һәр ики Чумһуријјәт мүрәхәсләринин һазыр олдуғлары Бөјүк Дөвләтләр Али Шурасынын фәвғал'адә бир ичласы олмушдур. Бу ичласа рәјасәт едән Клемансо, танынма һадисәсинин әһәмијјәтини гејд етдикә сонра, Али Шуранын Гағгасја мүмәссиләрини, мәмләкәтләринин еһ-

тијач вә истәкләрини бәјана дө'вәт етмишдир.

Бу тарихи ичласда Шимали Гағгасја илә Ермәнстан Чумһуријјәтләринин мүмәссилләри дә һазыр идиләр.

Али Шуранын бу гәрары демократија идеалынын һәғиги бир игтисасы (әкси) иди. Гағгасја Чум-

һуријјәтләри, Гәрб демократијасынын классик әсасларына кәрә гурулмушдур. Бу Чумһуријјәтләр һәр тәрәфи јакыб јандыран вә дашы даш үстүндә бурахмајан, азадлығ вә мәдәнијјәтин амансыз душмәни - коммунизмин афәтинә (бәласына) вә болшевиизмин диктаторлуғуна гаршы позиция алмышларды. Зүлм вә истибдаддан гачанлар бурада өзләрини әмнијјәтдә кәрүрләрдир.

Чумһуријјәтләрин дәвләтләр тәрәфиндән танынмасы Гағгасјалы халг күтләләриндә бөјүк бир севинч доғурду. Азәрбајчан илә Күрчүстанда бүтүн халг күнләрдә шадлығ нүмајишләри јапды.

Милләтин бу үмуми севинчинә шәрик олмајан анчаг бир зүмрә варды: болшевикләр! Сәздә милләтләрин азадлығ вә истиглалларына һөрмәт етдикләрини е'лан едән вә Ленин илә Сталинин имзаларыла "Милләтләр истәрләрсә, Русијадан ајрылыб тамамла мүстәғил дәвләтләр гура биләләр!" дејән бунлар, ишдә әксинә һәрәкәт едиләр. Гызыл ордунун үстүн гүввәтләри илә Гағгасја Чумһуријјәтләрини басдылар, зорла советләшдирдиләр.

Аз бир заман ичиндә вүчүдә кәтирдикләри демократија мүәссәсәләрини елдә силаһ олараг мүдафијә геһлан

халг кутлеларини вәһшијанә бир сурәтдә әздиләр. Милли, дини вә мәһәлли нә гәдәр мүәссәсә варса һамысыны јыхдылар. Советләрин һәр тәрәфиндә гурдуғлары, тарихдә мисли көрүнмәмиш истибдад режимини бурада да бәрпа етдиләр.

Милли тарих вә күлтүр гижмәтләринә, азадлыг, истигғал вә үмумиј-јәтлә демократија принципләринә бағлы олан јерли бүтүн мүнәвәрләрә амансыз бир сурәтдә мәнв етдиләр. Системләрини гәбул етмәјән нә гәдәр әдиб, шаир варса, һамысыны әздиләр вә мүстәгил дүшүнән бүтүн фикир адамларынә мејданан галдырдылар.

Јалан вә алдадычы шуарларла мәмләкәтә кирән бу мүстәвиләр (зулмкарлар), өнчә бу јаланларла ујан јерли коммунистләрдән бир чохуну дәхи, сују сыхылмыш лимон кими, сонрадан бүтүн ишләрдән атдылар.

Сөздә, һәр нә гәдәр бир "Совет Азәрбајчан Чумһуријәти" варса да, һәгигәтдә бу Чумһуријәт, Совет императорлуғунун һәр халг вә сәләһијәтдән мәһрум, аләладә бир вилајәтиндән башга бир шеј дејилдир. Совет Азәрбајчанындыки бүтүн идарәләр, Москвадан кәлән әмирләрә вә орадан кәндәрилән әмирләрә табедир.

Идари чәһәтдән тәбири бир вәзијәтдә олан Азәрбајчан, күлтүр бахымындан да азад дејилдир. Мәшһур "Ленин вә Сталинин милли сijasәтинә" көрә, мәзһунча социалист олачаг күлтүрүн формача милли олмасы лазым икән, бу форма дәхи миллиликдән чыхмыш, тамамилә Руслашдырылмышдыр. 1939-чу илдән бәри Азәрбајчан әлифбасы рус әлифбасына чеврилмишдир. "Советләшдирмә" бәһанәсилә милли Азәрбајчан күлтүрү, тарихи вә тәбири көкләриндән гопарылараг, сөзүн там мән'насы илә руслашдырма јолуна салынмышдыр. Инди һәр са-

һәдә, динмәдән, Кремлдәки ағалара бојун әймәк үмуми бир әхлаг кодекси олмушдур.

Советләшдирмә ишиндә хидмәтләрә илә мәшһур олан Нәриман Нәриманов, Руһулла Ахундов вә саира кими јерли коммунистләрин адлары инди халг дүшмәнләри чәркәсиндә зикр едилер вә ја бу адлар гәтијән ағызга белә алынмыш.

Милли Азәрбајчан Чумһуријәтиндә сijasәти азадлыг, игтисади тәшәббүс варды. Инди сijasәтчә дә, игтисадча да әсирсиниз. Коммунист Фиргәси Мәркәз Комитәсинин әмирләрә харичиндә дүшүнмәк һаггындан мәһрумсуруз. Фабрикларлә колхозларын голу бағлы гулларысыныз. Әли гырманчлы бригадирләрин әмириндә јары ач гарынла чалышмаг зорундасыныз.

Јалныз фабрик вә колхозлардамы? һәјатын һәр сәһәсиндә (әләлхүсус фикир вә дүшүнчәләрининдә) әмсалсыз бир тәһәггүм (һөкм етмә) вә истибдадын мәһкумусуруз. һәр күн һәбс, сүркүн вә е'дам чәзаларынын тәһдиди алтындасыныз. Бојунуз һәһидиш енәчәк бир гылынчә горхусу алтындадыр.

34 ил әввәл, истигғалыныз Бөјүк Дөвләтләр тәрәфиндән танындығы заман, сиз азад дүнјанын тоғдириңә мәнзәр олмагдан дујулан, нәфсинә күвәнән бир вәтәндәш идиниз. Инди исә һәр аддымда тәлгин олунан бир кичик гардаш ашағылыг һиссијлә кәләләр һалына кәтирилмәк истәнирсиниз.

Лакин биһудә! Дүнјадакы азад бүтүн инсанлар вә милләтләрлә мүсави һагг вә сәләһијәтә сәһиб олмагдан сиз гәтијән мә'јус олмајыныз. Азадлыг вә инсанлыг һаглары бүтүн дүнјада музәф-фәр олачаг вә о заман сиз дә, 1918-дә олдуғу кими, јенидән азад олачагыныз.

О күн узаг дејилдир!..

АЗӘРБАЈЧАН ИСТИГҒАЛЫНЫН Е'ЛАН ОЛУНМАСЫНДА ВӘ МИЛЛИ ДЕМОКРАТИК ДӨВЛӘТ ГУРУЧУЛУҒУ ПРОСЕСИНДӘ М.Ә.РӘСУЛЗАДӘНИН РОЛУ

1918-чи ил мајын 28-дә Загафғазја Сәјми тәркибиндәки Мүсәлман фраксijasы ајрыча груп шәклиндә галараг Азәрбајчанын истигғалыны е'лан етдиләр.

Гәјд едәк ки, Азәрбајчан Истигғалынын е'лан олунмасы күнүндә Мүсават лидери М. Ә. Рәсулзадә иштирак етмирди. Сәбәби һәмин һадисә әрәфәсиндә М. Ә. Рәсулзадәнин Батума кәндәриләрәк, орада түркләрлә данышыглар апармасы иди. Чүнки Мүстәгил Гағғазын Батум данышыгларына сүлһ һәј'әти кәндәрәкән (М. Ә. Рәсулзадә мәнз бу һәј'әтдә иди) "Азәрбајчан сijasи фиргәләринин бирләшмиш ичласында" Нәсиб бәј Јусифбәјли "Османлы дөвләтиндән јардым истәмәк зәрурәтини" билдирмишди.

Һәлә мајын 27-дә Трансгағғаз Сәјминин бурахылмасы илә бағлы бураја дахил олан Азәрбајчан нүмә-јәндәләринин фәвғәл'адә ичласы кечирилди вә ичлас Азәрбајчанын идарә олунмасы вәзифәсини өз үзәринә көтүрәрәк, Азәрбајчан Мүвәггәти Милли Шурасыны е'лан едиб, М. Ә. Рәсулзадәни исә Милли Шуранын сәдри сәчди. "Иттиһад" партијасы истисна олмагла галан бүтүн иштиракчылар М. Ә. Рәсулзадәнин сәдр сечилмәсинә сәс вердиләр. һ. Ағажев вә М. Сәјидов Милли Шура сәдринин мүавинләри сечилдиләр. Елә һәмин ичласда Милли Шуранын доғгус нәфәрән ибарәт ичрайије органы јарадылды, Ф. Хәјски ичрайије органынын сәдри сечилди.

Мајын 28-дә Милли Шуранын илк ичласында (24 нәфәрин иштиракы илә) ашағыдакы мәсәләләр мүзакирә едилди. һ. Ағажевин Јелизаветполдакы (Кәчхәдәки) сон һадисәләр барәдә мә'луматы; 2. М. Ә. Рәсулзадәнин Батумдан телеграмынын вә мөктубунун охунмасы; 3. Сәјмин бурахылмасы вә Курчүстанын мүстәгиллијини е'лан етмәси илә әлагәдар Азәрбајчанын вәзијәти.

Үчүнчү мәсәлә илә бағлы (јә'ни Азәрбајчанын вәзијәти) Шура үзвү Х. Хасмәмәдов Азәрбајчанын мүстәгил республика е'лан едилмәси вачиб-лијини билдирди, Ф. Хәјски исә "јер-ләрдә бә'зи мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына кими Милли Шура һәләлик Азәрбајчанын истигғалијәтини е'лан етмәдән өлкәләрлә сүлһ данышығы апармаг үчүн тамһуғулу Азәрбајчан һөкүмәтинин јарадылмасы илә бағлы кифайәтләнмәји" тәклиф етди. Лакин Милли Шура 22 сәләс (С. М. Гәнијев вә Ч. Ахундов битәрәф галдылар) Азәрбајчан истигғалынын е'ланы һаггында гәрәрдән сонра "Истигғал бәјаннамәси" гәбул етди.

"Истигғал бәјаннамәси" (һәм "Өгд-намә", һәм дә Мисаги-милли" адландырылар) алты маддәдән ибарәт иди:

"1. Бу күндән е'тибарән Азәрбајчан халгы һакимийәт һаггына малик олдуғу кими, Чәнуби-Шәрги Загағғазиядан ибарәт олан Азәрбајчан дәхи кәмиләл һүғү мүстәгил бир дөвләтдир.

2. Мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин шәкли-идарәси Халг Чумһуријәти олараг тәғәррүр едир.

3. Азәрбајҗан Халг Чумһуријәти бүтүн милләтләр вә билхәссә һәмчүвар олдуғу милләт вә дәвләтләрлә мүнәсибәти-һәсәнә тә'сисинә әәм едәр.

4. Азәрбајҗан Халг Чумһуријәти милләт, мөзһәб, синиф, мәсләк вә чинс фәрги кәзләмәдән гөләмровунда (һүдуду даһилиндә) јашајан бүтүн вәтәндәшларына һүғуғи-сијасијә вә вәтәнијә тә'мин ејләр.

5. Азәрбајҗан Халг Чумһуријәти әразиси даһилиндә јашајан билчүмлә милләтләрә сәрбәстанә инкишафлары үчүн кениш мејдан бурахыр.

6. Мәчлиси-Мүәссәсән топланынчаја гәдәр Азәрбајҗан идарәсинин башында әреји үмумијә илә интихаб олунмуш шураја милли вә шураји миллијә гаршы мәс'ул һөкүмәти мвәғгәтә дурур".

28 Мај истиғлалы милләтин варлығыны дүнјаја сүбүт етди. Бу һәдисә бүтүн Шәрғ әләминдә вә бүтүн түрк дүнјасында јени, демократик принципләрә сәјкәнән бир дәвләтин гурулдугуну хәбәр вәрирди. Рус мәһкуму түрк елләри ичиндә Азадлығ баярағыны илк дағғаландыран Азәрбајҗан олду вә 28 мај "Азадлыға говушан бир инсан күтләсинин һүрријәти символу"на чеврилди.

Азәрбајҗан Милли Гуртулуш һәрәкатынын бөјүк идеологу М. Ө. Рәсулзадә 28 мај истиғлалыны мүһүм һәдисә адландырағар бу мүнәсибәтлә јазырды: "О тарихдән әввәл бир милләт оларағ варлығыны исбат едән Азәрбајҗан халгы бу тарихдән е'тибарән милләт оларағ дәвләт гурмуш вә бу дәвләтин истиғлалы уғрунда бүтүн мөчүдијәти илә мејдана атылмышдыр".

Азәрбајҗан Истиғлалынын мә'на вә әһәмијәти олдуғча бөјүк иди. Доғруду, сонралар бу истиғлалын дөјәрини әзәлтмаға мејләр мүшәһидә олунду. Бу бахымдан 1913-чи илдә Азәрбајҗан истиғлалына харичи әлкә әлимләринин, тәдғигәтчиләринин вәрдји гижмәт олдуғча дөјәрлидир.

Профессор Готһард Чоске "28 Мајыс 1918-чи илдә е'лан олуна: Азәрбајҗан Истиғлалыјәти, Түрк вә Азәрбајҗан дүшмәни бә'зи бөдхәһ зүмрәләрин "исбатә" чалышдығлары кими, тәсәдүфи бир һәдисә вә ја ишин ичиндән чыха билмәк үчүн верилмиш мөчбүри

бир гарар дејилдир вә узун мүддәтдән бәри инкишаф етмәкдә олан тәбии бир тәкамүл сәјринин сон мөрһәләси вә нөгтәсидир!" .

Профессор Берд Фон Менде: "Бу тарих биләвәситә онунла әләғәдәр олан зүмрә харичиндәкәиләри әләғәдәр едән бөјүк бир күнүн тарихидир. Чүнки, бу садә Гағғасијадакы милли дәвләтчилик инкишафы үчүн мүһүм бир тәмәл дашы олмағла галмајыб, ејни заманда Русија императорлуғунда башлајан сијаси һәдисәләрин сәјриндә миллијәт принципинин һаким рол ојнамаға башландығы бир күнүн тарихидир" .

Профессор һәрберт Дуда: "Һәгиги миллијәтчилийин лузуму илк өнчә Азәрбајҗанда гавранды вә бүтүн Түрк иргәшларыны күлтүр бахымындан бирләшдирмәк мәфкурәсинә орада чалышылды.

Профессор һәрберт Јански: "1918-чи илдә рус әсири олан түркләр үчүн бир истиғбал ачылды; һәсрәтини чәкдикләри һүрријәтә говушачағларды. Мүстәғил бир дәвләтин тәмәлини гуран илк түрк јурду Азәрбајҗан иди".

Доктор Бертолд Спупер: "28 мајысын ашыладығы руһ әсримиңи һаким вә мөдәни инсанлығын әбәди вә әзәли һәјәт принципи - милләтчилик үмдәләринә дајандығы үчүн Азәрбајҗанын чалынмыш истиғлалыны кери алмағ ишиндә мүнәггәг тарихи ролуну мвәвәфғәјијәтлә ифа едәчәкдир" .

Чоһаннес Бензинг: "28 Мајысы доғуран Азәрбајҗаны нечә танымағ лазым? 28 Мајысын илһамлары һарадан кәлир? Вә'д олунан суаллара гыса бир мөғалә чәрчивәсиндә кафи дәрәчәдә бир чаваб вермәк чәтин олмағла бәрабәр бә'зи әсас нөгтәләр тәбаруз етдирилирсә 28 Мајыс әнлашылыр: Азәрбајҗан тарихи һәр шәјдән әввәл бизә Азери Түркүнүн һүрријәтә олан дәрин бир севкисини кәстәрмәкдәдир".

Профессор Тадеуш Свјеточовски: "Индја гәдәр чоғрафи бир бөлкәнин ады олан Азәрбајҗан, артыг ики миллионлуғ бир дәвләтин адыды. Татарлар, Трансгағғазия мүсәлманлары вә Гағғазия түркләри кими дөјишик исимләрлә анылан халг артыг рәсман әзәрбајҗанын олмушду.

Јанварын 31-дә бөјүк өндәр М. Ө. Рәсулзадәнин анадан олмасынын 114 иллији мүнәсибәти илә Новханыда јығынчағ кечирилмишидир. Јығынчағы кириш сөзү илә М. Ө. Рәсулзадә Ирсини Арашдырма Фондунун сәдри Нәсиман Јағублу ачмышдыр. Јығынчағда Мүсават Партијасынын Башғаны Иса Гәмбәр, профессор Ширәмәмәд Гүсәјев, шаир Тејјуб Гурбан, М. Ө. Рәсулзадәнин нәвәси Рәис Рәсулзадә, Вөһдәт Партијасынын һәмсәдри Һачы Чәбрајыл, АХДП-нин сәдри Рағиф Турабханоглу, Новханы мәктәбинин мүәллим вә шакирдләри чыхыш етмишләр.

ТЕЈЈУБ ГУРБАН

О, БИР КҮНӘШДИР КИ, ШӘФӘГИ СӨНМӘЗ

*Новханы кәндиндә кәлди чәһанә
Хиләскаҗ яранды Азәрбајҗанә.
Пејғәмбәр адыны дашыҗан инсан,
Әвидә јолундан дөнмәди бир ан.
Јенә шаһ сувары шанлы өлкәмин
Мәһәммәд Әминдир, Мәһәммәд Әмин!*

*Кур, Араз чағлады онун сәсиндә,
"Азәрбајҗан" деди сон нәфәсиндә.
Елә бир торпағын бешијүндәдир,
Бөјүк Түрк дүнјасы кешијүндәдир.
Јенә новбахары шанлы өлкәмин
Мәһәммәд Әминдир, Мәһәммәд Әмин!*

*О, бир күнәшдир ки, шәфәги сөнмәз,
Јуксәлән бајрағы бир даһа енмәз.
Азадлығ мејданы - халғын мејданы,
Чошар дамарларда шәһидләр заны.
Јенә бајрағдары шанлы өлкәмин
Мәһәммәд Әминдир, Мәһәммәд Әмин!*

НӘСИМАН ЈАГУБЛУ

М. Ә. РӘСУЛЗАДЭ ИРСИНИ АРАШДЫРМА ФОНДУНУН СӨДРИ

БӨЈҮК МҮТӘФӘККИР, МИЛЛИ МӘФКУРӘ АДАМЫ

КИЗЛИ ФӘАЛИЈӘТ ДӨВРҮ

Милли Истиглал уgrundа мүчадила тарихимиздә Мирзә Бала Мәммәдзадәнин айрыча јери вар. О, 1898-чи илдә Бакынын Зирә кәндиндә дүнјәја кәлиб. Техники мәктәбдә тәһсил аландан сонра М. Ә. Рәсулзадәнин баш редакторлуғу илә чыхан "Ачыг сөз" гәзетиндә эмәкдашлыға башлајыб. Сонрақы илләрдә рәсми "Азәрбајчан" гәзетиндә дә марағлы мәгаләләрлә чыхыш едиб, кәнч өрәнчиләрин бә'зи мәтбу органларында фәаллыг кәстәриб. 1919-чу илдә Азәрбајчан Дөвләт Театрында онун "Бакы уgrundа мүбаризә" пјеси тамашаја гојулуб. Азәрбајчан парламентиндә стенографчы ишләјиб вә буна кәрә дә ики иллик Чумһуријәт тарихинин чанлы салнамәчисинә чеврилиб. 1920-чи ил апрелин 27-дә болшевикләр Азәрбајчаны ишғал едәндән сонра М. Б. Мәммәдзадә онлара гаршы кизли мүбаризәјә башлајыб вә өмрүнүн сонунга гәдәр јурдумузун мүстәгиллији идејасына садиг галыб.

Бөјүк мүчаһидин кизли чалышмалары 1920-23-чү илләри әһатә едир. Бу дөврдә о, Мүсават Партијасыны дирчәлтмәк үчүн достлары Ә. Ваһаб Јурдсөвәр, Чәфәр Чаббарлы, Мәммәд Садыг Гулузадә, Мөһәммәд һәсән Баһарлы вә Рәһим Вәкилли илә бирликдә Истиглал Комитәси јарадарат она башчылыг едиб. Бакы мәктәбләриндә мүөллимлик едән, Сабир китабханасынын идарә һеј'әтиндә чалышан М.Б.Мәммәдзадә бурада һәм дә кәнчләрин фәалијәтини истигамәтләндирир, күтлә арасында антиболшевик бөјәннамәләрин, кизли мүрачиәт вә вәрәгәләрин јайылмасыны тәшкил едирди. Бу јөнлү фәалијәтинә кәрә, һәбс едилән М. Б. Мәммәдзадә болшевик зинданында хилас ола билсә дә, Азәрбајчанда галмағын мүмкүнсүзлүју учбатындан 1923-чү илдә Ирана кетмәјә мәчбур олур.

ИРАНДАКЫ ФӘАЛИЈӘТИ

М. Б. Мәммәдзадә Иранда 1927-чи илдәк галыб. Бу дөврдә Иран һөкүмәтинин азәрбајчанлы мүһачирләрә мүнасибәти јахшы дејилди. Онлары мүнтәзәм оларат һәбс едиб, совет һөкүмәтинә тәһвил верирдиләр. 1929-чу илдә бу барәдә хүсуси гәрар да вариди. М. Б. Мәммәдзадә кизли сијасы чалышмаларыны белә бир вәзијәтдә давам етдирди. Әнзәли шөһәр мәктәбләриндә мүөллимлик едән М. Б. Мәммәдзадә Бакы илә әлагәни кәсмир, Шимали Азәрбајчандакы достларына да кәмәклик кәстәрирди. Әнзәлидә олдугу вахтлар о, Истанбулдакы достлары илә дә әлагә сахлајыр, "Јени Гафрасија" дәркисинә марағлы јазылар кәндәрирди. Иранда галмаг кетдикчә чәтинләшдијиндән о, Түркияјә кечмәк мәчбуријәтиндә галыр.

ТҮРКИЈӘДӘКИ ФӘАЛИЈӘТИ

М. Б. Мәммәдзадәнин Түркиядәки фәалијәтинин биринчи дөврү 1927-1931-чи илләри әһатә едир. Бу дөнәмдә о, Милли Мәркәзин вә Мүсават Партијасы Харичи Бүросунун ишиндә иштирак етмиш, мәтбуата дәјәрли мәгаләләр јазмыш, 1927-чи илдә "Азәрбајчан Мисаги-Миллиси" (Азәрбајчан Истиглал Бөјәннамәсинин төһлили) әсәрини нәшр етдирмишди. "Ермәниләр вә Иран" китабы да елә һмин ил нәшр олуноб. М. Б. Мәммәдзадә елми вә сијасы фәалијәти илә јанашы, һүгүг факултәсини дә битирир. 1931-чи илдә Түркия һөкүмәти азәрбајчанлы мүһачирләрин өлкәдән чыхмасыны төләб едир.

ПОЛШАДАКЫ ФӘАЛИЈӘТИ

М. Б. Мәммәдзадә 1932-чи илдә М. Ә. Рәсулзадә илә бирликдә Варшавајә кедир. Тезликлә Полшада ишә башлајан Азәрбајчан Милли Нәшријәтиндә фәаллыг кәстәрир. Берлиндә чыхан "Истиглал" гәзетинә вә "Гуртулуш" журналына мәгаләләр јазыр. Бу илләрдә М. Б. Мәммәдзадә Азәрбајчан Милли Гуртулуш һәрәкәти тарихинә әвәссиз төһфә олан "Милли Азәрбајчан һәрәкәти" китабыны нәшр етдирир. 1936-чы илдә Варшавада бурахылан "Мүсават" бүллетениндә дә онун гиймәтли јазылары дәрч олуноб.

АЛМАНИЈАДАКЫ ФӘАЛИЈӘТИ

М. Б. Мәммәдзадә 1955-чи илдән өмрүнүн сонунга - 1959-чу илә гәдәр Мүнһендә Советләр Биријини Әрәнмә Институтунда чалышмыш, "Дәрки" мәчмүсинә бир мүддәт баш редакторлуг етмишди. М. Б. Мәммәдзадә һәмин институтда чохлу елми конفرанс кечирмиш, "Гуртулуш" (индики "Азадлыг") радиосу илә Азәрбајчан халғына мүрачиәтләр етмишди. Дөрд илә јахын Мүсават Партијасынын Башғаны олан М. Б. Мәммәдзадә 1959-чу ил мартын 8-дә үрәк хәстәлијиндән вафат едиб.

Бөјүк мүчаһид М. Б. Мәммәдзадәнин сон вәсијәтинә әмәл едиб, дүнјадан кәчәркән үстүнә өзүндә јадикар сахладығы үч рәнкли бајрағымызы салдылар. Түркияјани Арнауруд кәндиндән кәтирдији о бајрағын бирини бөјүк өндәр М. Ә. Рәсулзадәјә бағышламышды. һәјатдан кәчәркән үч рәнкли бајрағымызы бөјүк мүчаһидин үстүнә чәкиб илк кәз јашларыны төкән өмүр јолдашы Бәһирә ханым вә Ичәришәһәрли јахын досту Әждәрин оғлу Илдәниз Гуртулан олмушду.

МУСАВАТ ПАРТИЈАСЫНЫН БАШГАНЫ ИСА ГЭМБЭРИН КЕЧИРДИЈИ КӨРҮШЛӨРДӨН

10 нојабр 1997-чи ил

Мусават Партијасынын Башганы Иса Гэмбэр партијанын гэраркаһында Норвечин сафири Свейп Сетер вә һәмин өлкәнин Бақыдакы консулу Наролд Дивики гәбул едиб. Көрүшдә Азербайжан - Норвеч мүнәсибәтләринин кәләчәк перспективләри, Ермәнистан - Азербайжан мүнәгишәси илә бағлы апарылан бейнәлхалг данышығлар, нефт кәмәринин маршруту вә дикәр мәсәләләр музакирә олунуб.

13 нојабр

Мусават Партијасынын Башганы Иса Гэмбэр партијанын гэраркаһында АБШ-ын Ачығ Чәмијәт Институтунун Мәркәзи Авросија пројектинин директору Энтони Рихтер вә һәмин институтун Азербайжандакы нумәјәндәси Девид Стабсла көрүшүб.

Гонағлар Ачығ Чәмијәт Институнун дунјада вә Азербайжандакы фәалијәти һағгында кениш мәлумат вериб. Иса Гэмбэр институтун Азербайжанда апардығы иш барәдә мулаһизәләрини билдириб вә тәшкилатын ишини жүксәк гиймәтләндириб.

2 декабр

Мусават Партијасынын Башганы Иса Гэмбэр партија гэраркаһында Европа Демократик Иттифагынын нумәјәндәләри - Бөјүк Британија парламентинин депутаты Ричард Пејч вә Јунаһыстан парламентинин депутаты Кеорки Тианмикстас илә көрүшүб.

Көрүш заманы Азербайжанда демократикләшмә вә инсан һағлары, Азербайжанын Европа илә интеграсијасы, Ермәнистан - Азербайжан мүнәгишәсинин һәлли јоллары, Азербайжан нефт ештијатларынын истисмары вә дикәр мәсәләләр сәһбәтин мөвзусу олуб.

19 декабр

Мусават Партијасынын Башганы Иса Гэмбэр партијанын гэраркаһында бейнәлхалг Республикалар Институтунун Москвадакы нумәјәндәлијинин директору Давид Денехини гәбул едиб. Гәбул заманы 1998-чи илдә кечирилмәси нәзәрдә тутулан бәләдијә вә президент сечкиләри, Азербайжанда демократијанын инкишаф перспективләри һағгында фикир мубадиләси апарылыб.

МУСАВАТ ПАРТИЈАСЫНЫН РАЈОН ТӘШКИЛАТЛАРЫНДА

17 октјабр 1997-чи ил Хачмаз

Хачмаз рајон тәшкилатындан хәбәр верилир ки, тәшкилатын конфрансынын кечирилмәси ичра һакимийәтиндән, рајон полис шәбәсиндән разылығ алынмасына бахмајарағ, Хачмаз Консерв заводунун директору Бәнзәр Мәһәррәмова тәдбирин кечирилмәсина имкан вермәјиб.

Конфранс заводун клубунда кечилмәлијиди.

11 нојабр Газах

Бу күнләрдә Газахда рајон ағсағалларынын иштиракы илә Мусават вә АХЧП рајон тәшкилатлары рәһбәрлијин көрүшү кечирилиб.

Көрүшдә республикадакы ичтимаи-сијаси вәзијәт музакирә мөвзусу олуб.

30 нојабр Шәки

Мусават Партијасы Шәки рајон тәшкилаты нојабрын 30-да Шәкидә партијанын бәрпа (III) гурултайынын 5 иллији мүнәсибәти илә тәдбир кечириб.

9 декабр Сураханы

Мусават Партијасы Сураханы рајон тәшкилаты көркәмли Азербайжан алими, бөјүк вәтәнпәрвәр Худу Мәмәдовун 70 иллији мүнәсибәти илә Рәшид Бейбутов адына Дөвләт Маһны Театрынын бинасында Мусават Партијасы рәһбәрлијинин јахындан көмәклији сәјәсиндә тәнтәнәли јығынчағ кечириб.

Тәдбирдә Демократик Конгресә дахил олан партијаларын рәһбәрләри вә республиканын көркәмли зијалылары, инчәсәнәт хадимләри иштирак едиб.

26 декабр Хәтаи

Мусават Партијасы Хәтаи рајон тәшкилаты јаранмасынын 5 иллик јубилеји кечирилиб. Тәдбирдә рајон тәшкилатынын сәдри Фәрһад Әлијев 5 ил мүддәтиндә көрүлән ишләрдән данышыб.

Јығынчағда Мусават Партијасынын лидерләри, мүхтәлиф партијаларын нумәјәндәләри иштирак едибләр.

31 декабр Нефтчала

Мусават Партијасы Нефтчала рајон тәшкилаты "Дунја азербайжанлыларынын һәмрә'јлик күнү" мүнәсибәти илә рајон паркында тәдбир кечириб. Тәдбирдә АХЧП, АДСП, Милли Гуртулуш партијалары рајон тәшкилатларынын нумәјәндәләри иштирак едиб.

Сабирабад

Мусават Партијасы Сабирабад рајон тәшкилаты декабрын 31-дә Дунја Азербайжанлыларынын һәмрә'јлик күнү мүнәсибәти илә јығынчағ кечириб. Јығынчағда партија үзвләри, рајон зијалылары, шәһид аиләләри иштирак едибләр.

9 январь 1998-чи ил Ләнкәран

Мусават Партијасы Ләнкәран рајон тәшкилатынын 5 иллик јубилеји кечирилмишдир.

Јубилејә һәср олунмуш Шура јығынчағында тәшкилатын сәдри И. Рәһимов 5 ил әрзиндә рајон тәшкилатынын көрдүју ишләр һағгында кениш мө'рузә етмишдир.

Јығынчағдан сонра Шәһидләр Хијабаны вә мусаватчы Милли Гәһрәман Етибар Әлијевин мазары зијарәт едилмишдир. Тәдбирдә дикәр сијаси

партияларын район тәшкилаты нүмәјән-дәләри дә иштирак етмишләр.

20 январ 1998-чи ил Хачмаз

Мүсават Партиясы Хачмаз район тәшкилатынын үзләри район мәр-кәзиндә Шәһидләрин хатирәсинә учал-дылмыш абидәнин өнүнә әклил го-жушлар.

Сонра исә районун Узун-оба кәндин-дән һәмин һадисәләр вахты Бақы шәһәриндә шәһид олмуш Заһид Абдула-лаевин мазарыны зиярәт етмишләр.

Мәрасимләрдә Мүсават Партиясы Хачмаз район тәшкилатынын Шура үзв-ләри вә фәаллары иштирак етмишләр.

31 январ 1998-чи ил Сабирабад

Сабирабадда М. Ә. Рәсулзадәнин анадан олмасынын 114-чү илдөнүмү мүнәсибәти илә жығынчаг кечирилиб. Жығынчагда район тәшкилатынын үзв-ләри вә таныммыш зиялылар иштирак едиләр. Жығынчагда район тәшкила-тынын сәдри Ш. Әләкбәрли М. Ә. Рәсулзадәнин һөјәт вә фәалијәти, АДР-ин јаранмасында вә фәалијәтиндә, еләчә дә мүнәчирәт дөврү һагында мә'луматла чыхыш едиб. Тәдбир ишти-ракчылары тәрәфиндән М. Ә. Рәсул-задәнин абидәси үзәринә әклилләр гојулуб.

ГАРАДАҢ РАЈОН ТӘШКИЛАТЫНЫН 1996-ЧЫ ИЛДӘН 1998-ЧИ ИЛӘ КИМИ КЕЧИРИЛӘН ТӘДБИРЛӘРИ

13. X. 1996 - Район Тәшкилатынын гәраркаһынын ачылышы - Иса Гәмбәр вә Ариф һачыјев иштирак едиләр.

09. XI. 1996 - Мүсават 85 иллији гәјд олунуб. Тәдбирдә Н. Ибраһимли, Н. Мәһди, Ә. Әһмәд, Ф. Кәримова вә Ч. Гулијев иштирак едиләр.

17. XI. 1996 - РТ-нин конфрансы кечирилиб. Тәдбирдә А. һачыјев, Р. Исмајылов, Ә.Талышханлы иштирак едиләр.

12. I. 1997 - Район Тәшкилатынын гәраркаһында Диван үзвү һ. һачызадә илә онун "Америка демократиясы һаг-

гында тәәссулатлары" мөвзусунда ра-јон ичтимаијәти илә көрүш кечирилиб.

08. III. 1997 - Гадынлар бајрамы мүнәсибәти илә Район Тәшкилатынын гәраркаһында тәдбир кечирилиб.

23. II. 1997 - Район Тәшкилатынын гәраркаһында Мүсават Партиясынын Башганы Иса Гәмбәрин 40 јашы илә бағлы јубилеј тәдбири кечирилиб.

22. III. 1997 - Гәраркаһда "Новруз" шәнлији кечирилиб.

28. V. 1997 - Гәраркаһда Респуб-лика күнү илә әләгәдар бајрам тәдбири кечириб.

08. VI. 1997 - Диван үзвү С. Әкбәрлә гәраркаһда көрүш кечирилиб.

18. X. 1997 - Мүсаваттын I Гурултайы-нын 80 иллији вә Мүстәғиллик күнү илә бағлы тәдбир кечириб. Тәдбирдә С. Әкбәр иштирак едиб.

16. XI. 1997 - Милли Дирчәлиш күнү илә әләгәдар тәдбир кечирилиб. Тәдбирдә Вургун Әјјуб иштирак едиб.

21. XII. 1997 - РТ-нин V конфрансы кечирилиб. Конфрансда А.һачыјев иш-тирак едиб.

01. II. 1998 - Гарабаг РТ-нин јаран-масынын 5 иллији илә әләгәдар тәдбир кечирилиб. Тәдбирдә Т. Гасымов, Н. Јағублу, И. һүсејнов (Сумгајит РТ-нин сәдри) иштирак едиләр.

Кәдәбәј район тәшкилаты

1997-чи ил 31 Декабр "Дүнја Азәр-бајҗанлыларынын һәмрә'јлик күнү", 1998-чи ил 31 январда исә М. Ә. Рә-сулзадәнин анадан олмасынын илдә-нүмү мүнәсибәти илә тәдбир кечириб.

20 Январда Шәһидләримизин хати-рәси јад едилиб. Јад олунма мәрә-симиндә Кәдәбәј мусаватчылары јахын-дан иштирак едиләр.

Јанварын әввәлләриндә Мүсават Партиясынын Башганына гаршы јөнәл-миш төблиғат компанијасына е'тираз билдирән бәјанат гәбул олунуб.

Әли Бајрамлы

јанвар 1998-чи ил

Шәһәр тәшкилаты М.Ә. Рәсулза-дәнин 114-чү јубилејини тәнтәнәли шәкилдә гәјд едиб. Тәдбирдә зия-лылар, мұхтәлиф партияларын нүмә-јәндәләри иштирак едиләр.

Минкәчевир

јанвар 1998-чи ил

Минкәчевир шәһәр шәһәр тәшкила-тынын конфрансы кечирилиб. Конф-рансда Диван үзвү Расим Мусабәјов, тәшкилат шө'бәсинин сәдри Сәһраб Мәһәррәмөв вә МНТК үзвү Вағиф Бәһ-будоғлу иштирак едиләр. Конфранс Мирзәхан Гәнини тәшкилат сәдри сечиб.

Нәсими район тәшкилаты 1997-98-чи ил әрзиндә кечирдији тәдбирләр

16. III. 1997. Район тәшкилаты "Нов-руз" бајрамыны тәнтәнәли шәкилдә гәјд едиб.

27. 04. 1997. Чәфәр Чаббарлы адына ушаг китабханасында "28 апрел ишғал күнү"нә һәср олунмуш тәдбир кечирилиб.

24. V. 1997. "Достлуг" кинотеат-рында "Истиглаг" күнү мүнәсибәти илә кениш тәдбир кечирилиб. Тәдбирдә викторинада гәлиб кәлмиш шакирд-ләрә партија рәһбәрлијинин имзасы илә китаблар һәдијә верилиб. Маһны-лар охунуб, муғамлар ссаләниб.

28. V. 1997. 20 Январда шәһид олмуш оғуларымызын ујудуғу Шәһид-ләр Хијабанына зиярәт тәшкил едилиб.

19. IX. 1997. Ј. В. Чәмәнзәмлинлин анадан олмасынын 110 иллијинә һәср едилмиш јубилеј тәдбириндә Нәсими район тәшкилатынын үзвләри јахындан иштирак едиләр.

05. XII. 1997. Нәсими район тәшки-латынын 5 иллик јубилеји "Мубәрәк" шадлығ евиндә тәнтәнәли шәкилдә гәјд олунуб.

20. I. 1998. 20 Январ шәһид-ләринин хатирәси јад олунуб. "20 Январ" метросунун јанындакы абидә өнүнә әклил гојулуб.

Сумгајыт

14 феврал 1998-чи ил

Партиянын Сийәси Әләгәләр үзрә катиби Сүлһәддин Әкбәр, Мәчлис үзвү Әли Гулијев, Рафиг Исмајыловла Сумгајыт район тәшкилаты үзвәринин көрүшү кечирилиб. Көрүшү шәһәр тәшкилатынын сәдри Илһам һүсејнов ачыб. Тәшкилатланма, сечки проблемләри, әләкәдики вәзижәт әтрафында марағлы фикир мубадиләси олмушдур.

Низами район тәшкилаты

јанвар 1998-чи ил

1. 20 Январ шәһид аиләләринин һәр биринә 100 000 манат дәјәриндә јардым едилиб. Фәтиһин баш вердији јердә Әзизбәјов метросунун јанында АХЧП илә бирликдә хатирә тәдбири кечирилиб.

2. Район тәшкилатынын тә'сис олун-масынын 5 иллији илә бағлы тәдбир кечирилиб. Тәдбирдә Вургун Әјјуб, Нә-симан Јағублу, район тәшкилатларынын сәдрләри иштирак едиләр.

Сийәзән

22 феврал 1998-чи ил

Мүсават Партиясы Сийәзән район тәшкилаты тә'сис жығынчағы кечириб. Район тәшкилатынын тәшәббүс групп 1997-чи илин январында јарадыл-мышды.

Гыса мүддәт әрзиндә районда бир сыра көркәмли вә нүфузлу адамлар партијаја үзв гәбул олмушлар.

Тә'сис жығынчагында Мәрдан Мәһдијев район тәшкилатынын сәдри сечилиб.

Жығынчагда тәшкилат шө'бәсинин сәдри Сәһраб Мәһәррәмөв иштирак едиб.

ЗАБИД АББАСЛЫ
 АЗӘРБАЙҖАН КӘНД ТӘСӘРРУФАТЫ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ,
 АЛИ РИЗАИЈАТ КАФЕДРАСЫНЫҢ БАШ МУӘЛЛИМИ

ШӘМКИРДӘ БИР МУСАВАТЧЫ ТАНЫ ЈЫРАМ

Шәмкир Азәрбајчанын гәрб зонасында јерлөшән көзәл аб-навасы, бәрәкәтли торпаглары олан бөлкәләрден биридир. Күр чајы бојунча тапылан гәдим әшјалар, Шәмкир чајы үзәриндә гурулмуш көрпүнүн галыглары бу торпағын гәдимдән инсан мәскәни олдуғуну көстәрир. Буна әмәксевән Азәрбајчан алимләринин, салнамәчиләринин өсәрләриндә тәсәдүф едилер. Бундан башга, Русиядан, Шимали Гафгаздан, Чиндән, Орта Асиядан, Јахын вә Орта Шәргдән кәлән карван јоллары бурадан кечмишдир.

Шәмкир елинин ән бөјүк не'мәти онун садә адамларыдыр. Шәмкирлиләрин ән көзәл хүсусијәтләриндән бири дә торпаға бағлылыг, Вәтәнә консуз мәһәббәтдир. Буну јада салмаг кифәјәтдир ки, М. Ә. Рәсулзадәнин гурдуғу Мусават һөкүмәти 1920-чи ил илдә јыхылдыгдан сонра нә гәдәр кәнчәбасарлы, о чүмләдән шәмкирли рус-ермәни-јунан ишғалчыларына гаршы өлүм-дирим савашына кирдиләр. Јашлы нәслин хатирәсиндә дәрин из сахлајан, һазырда балалары, нәвәләри, нәтчәләри јашајан өз доғма Вәтәнимиздә "ґаґач", "бандит", "халг дүшмәни" адландырылан јүзләрлә сојда-

шымыз мәһв едилди. Икид-лији, мәрдлији, сәхавәти, намус вә гејрәти илә ад газанмыш Рамазан оғлу, рус, алман, әрәб вә фарс дилләриндә сәрбәст данышан, чар ордусунун забити олмуш, Мусават һөкүмәтинин тәәссүбкәши Намазлыоғлу Әли, дүшмәни көзүндән вуран Гаґач Мајыл вә онларча башгалары јүзләрлә дүшмәни, сапы өзүмүздән олан балталары мәһв етмишләр. Чох гәрибәдир ки, тарихдә көрүнмәмиш вәһшиликләрә бахмајарағ, Шәмкирин мәрд оғулларынын әксәријәти доғма јурду тәрк етмәмиш, сон дамла ганына гәдәр гәддар дүшмәнлә мүбаризә апармышлар.

Әзиз охучу, бунлары сизә данышмагда мәғсәдим, Шәмкирдә Мусават Партијасынын фәал үзвләриндән бири Низами бөј Сүләјманоғлу һағында сәһбәт ачмағдыр.

Низами Сүләјманоғлу Әлијев 1947-чи илдә Шәмкир рајонунун Дәлләр - Чырдахан кәндиндә һүғүшүнас аиләсиндә доғулмушдур. Орта мәктәби битирдикдән сонра 1967-чи илдә Кәнчәдә Азәрбајҗан Кәнд Тәсәрруфаты Институтунун механикләшдирмә факултәсинә

дахил олмушдур. Тәләбәлик илләриндә мүһәндис-график ишләрини сәлигә илә јеринә јетирәр, али ријазијата бөјүк марағ көстәрәрди.

Кәнчә мүһити, тәләбәлик илләри онун һәјәтында мүһүм рол ојады. Гајғысыз тәләбәлик илләри баша чатандан сонра Низами доғма Шәмкирә гајытды. Кәнчлик һөвәси илә ишә башлајан Низами чох чәтинликләрлә үз-үзә кәлди. Бәлә ки, ејрәндикләри илә һәјәтда раст кәлдикләри бир-биринә ујғун кәлмәди. һәмин дөврдә дөвләт планларыны республикада ғыса мүддәтдә јеринә јетирмәк дөбдә иди. Шәмкир бу саһәдә "шаншәһрәт" газанмышды. Али мәктәб тәләбәләринин, орта мәктәб шакирдләринин, сәһијә ишчиләринин, кәнд тәсәрруфаты илә әлағәси олмајан тәшкилатларын памбыг, үзүм топланышына чәлб едилмәси, хүсусилә, чохдан гадаған олунмуш зәһәрләјичи дәрманларла, көзәл кәндләрин вә гәсәбәләрин "бомбардман" едилмәси Низамини һиддәтләндирди.

1988-чи илдә Низами Халг һәрәкәтына гошулды. Азәрбајчанын мүстәгиллији үчүн кәндләрдә, гәсәбәләрдә, шәһәрләрдә чыхыш етди, чохлу тән-гидләрә, тәһгирләрә мәрүз галды. Лакин әгидәсиндән дәнмәди.

Низаминин һәлә кәнчлик илләриндән М.Ә.Рәсулзадәнин јаратмыш олдуғу Мусават Партијасына бөјүк рәғәти олмушдур. (Бу рәғбәти онда мәр-

һум атасы ојатмышдыр). О, Шәмкирдә Мусават Партијасыны јараданлардан биридир. һал-һазырда Мусават Партијасы Шәмкир рајон Шурасынын үзү, Дәлләр-Чырдахан кәнди үзрә өзәк катибидир, чох бөјүк һөвәслә сијаси иш апарыр.

Мусаватчылыг вә мусават идејаларынын Шәмкирдә бәлә кениш вүс'әт алмасы һеч дә тәсәдүфи дөјил. Чүнки мусаватын ән гүдрәтли шаири Әһмәд Чавад, дилчилик саһәсиндә, фәлсәфи фикир тарихиндә мүәјјән рол ојнамыш Вәли Хулуфлу, дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә мө'тәбәр елми мәчлисләрдә халғымызын дәрдини чатдыран профессор Рүстәм Әлијев, 15 илә јахын бир мүддәтдә сијаси әгидәсинә көрә Сталинин түрмәләриндә әзаб чәкән, сонралар космик кәмиләрин конструксийасында хидмәти олан мәшһур механик профессор Мәммәд Јусиф Ахундзадә, онларча мусаватчы вә мусават тәәссүбкәши Шәмкирдә јашамышлар.

Өз ата-бабаларынын јолуну ләјагәтлә давам етдирән, үзү олдуғу Мусават Партијасынын идејаларына садиг галан Низами бөјә чан сағлығы, хошбәхтлик, сијаси ишиндә мүвәфғәјијәтләр арзулајырам.

АДР ДӨВРҮНДЭ АЗЭРБАЙҢАН МЭДЭНИЈҮЭТИ (1918-1920)

Һәр бир халгын милли шурунун, төфөкүрүнүн оянышында, варлыгынын горунуб сахланмасы вә тәсдигиндә елә һадиселәр олур ки, ону бүтүн заманлардә нәсилләр минетдарлыгга хатырлајыр. Халгмызын тарих јаддышына әбеди һәкк олунмуш бела дөвләрләрден бири Азәрбајҗан Демократик Республикасынын јаранышыдыр. 23 ај јашамагына имкан верилмиш бу дөвләтин мәрәмә, тарихин бир чох сәһәләри, о сырадан мәдәнијет бахымындан фәәлијәтләри биртәрефли, һәтта әкәсәр һалда јәһлыш тәғдим едилмишдир.

Белә ки, Азәрбајҗан мәдәнијәти һагғында истәр Бақыда, истәрәсә Москвада вә дикәр јерләрдә чыхан әсәрләрдә ингилабдан әввәл әрвә өлифбасы илә 160 гәзет вә журналны чап олунган халгмыз башдан-баша савадсызлар дијары киими тәғдим олунур. Көрүнур бу тезиси ирәли сүрмәклә, бир тәрәфдән Октјабр Ингилабынын халгмызын тәлејиндә, мәдәнијәтиндә ојнадыгы ролу даһа гәбарыг кәстәрмәјә чалышмышларса, дикәр тәрәфдән кимин вә кимләринсә "маладәс"ини гәзәнмәг истәмишләр.

Әлбәттә, биз бу фикирдән узагыг ки, Азәрбајҗан Демократик Республикасы дөврүндә вә ја ондан әввәл мәдәнијәтимиздә чатышмазлыг, һөгсән олмамышдыр. Анчаг әдәләт намина гејд едәк ки, бу һөгсәнларын бир чохуну биз сон 70 илдә дәрарадан галдыра билмәмишк. һалбуки биз буну 2 илә јахын мүрәккәб, зиддијәтли бир дөврдә јашамыш демократик республикадан тәләб едикир. Бу јердә истәр-истәмәз адамнын јадына "өз кәзүндә тири кәрмүр, башгасынын кәзүндә түк ахтарыр" аталар сөзү дүшүр...

Зәннимчә, бу гиямәтларын бир чоху Авропа-мәркәзчилијин (Авропа сентризми) тә'сири алтында мейдана кәлмишдир. Она кәрә дә инди бу зәрәри тә'сирдән (шүбһәсиз, һәм дә Асия-мәркәзчиликдән) әл чәкмәк, азад олмам вахтыдыр.

Ингилабдан әввәлки мәдәнијәтимиздә һаггы олараг чохаруднылыг вә чәдра пиләнилик. Анчаг буну керилик, чәһаләт киими геләмә вәрәркән, нәдәнсә Авропадакы чохәрлилик, сөзүн һаггыи мә'насындакы тәһкимлилик; һәтта гадынларын тојдан әввәл ағасындан, феодалдан ичәзә

алмасы киими јарамаз һәрәкәтләр јада салынымыр. Јә'ни чәдрәли Зейнабин вә ја чәдрәсиз Анна Каренинанын, даһа доғрусу бу чәдрәли вә чәдрәсиз гадынын һәр икиси мә'нәви әсәрәтдә дејилдимми?

Умумијәтлә, мәдәнијәтин инкишаф мә'јары нәдир? Тарихи әдәбијәтимызда Октјабр ингилабындан әввәлки мәдәнијәтимиз, хусусән маарифимизин инкишафы рус-татар мөктәбләрүнүн вә бурада охујанларын сәјына әсәсэн мүвәјјән едиллиб вә доғрудан да буна әсәсэн фикир јүртсәк "башдан-баша савадсызлар" дијары алыныр.

Дикәр тәрәфдән мәдәнијәтин инкишаф сәвијәси, онун һәр бир хусусијәти гошу халгын вә халгларын дејил, гиямәт верилән халгын өзүнүн мин илләрлә формалашан, дәјишбәк тәкмилләшән, заманын кешмәкәшләриндән келчән етик вә естетик нормалары, дүнјәкөрүшү бахымындан изаһ едилмәлидир. Чүнки бир халгын мә'нәви истәкләринә, әхлаг нормаларына ујун кәлән бир һәрәкәт ола билсин ки, башгасына тамамилә јабаныч көрүнсүн. һәм дә биз буна јүзләрлә мисал чәкмәкдә чәтинлик чәкмәрик.

Кәрасән биз нә гәдәр шаирләримизин, јазычыларымызын, философларымызын даһилијини, бөјүклүјүнү дини вә дөврүнү кәскин тәнгид атошине тутмагда, јәүд әмәкчи инсан сүрәти (әмәкчиләрә чох бөјүк һөрмәтимиз вар) јаратмагда ахтарачагыр? Бу һесабла телевизијада, гәзет вә журналларда күндә назирләр, рајкомлар, һәтта МК кәтибләри, Сијаси Бүрә үзләри кәскин тәнгид едилир. Бәс онда бу гәзет вә журналлар даһилијин һансы мәртәбәсиндә дирләр?..

Бу јөнүмүн мәдәнијәт тарихимиздән сәһбәт ачмаг истәдијин дөвр тәхминән ики или : 1918-1920-чи илләри әһәтә едәчәк. Азәрбајҗан Демократик Республикасы чәтин вәзијәтдә олмасына бахмајараг, мәдәни-маариф мөселәсинә хусуси дигәт вериди. О, хусусилә түрк дилинин дөвләт сәвијәсиндә галдырылмасына, јени әли тәһсил оагларынын вә мөктәбләрин јарадылмасына, әһалијә хидмәт кәстәрән тибб мөссәсәләринин тикилмәсинә, даһа чәсарәтлә киришиди.

Әһәмијәтини бу күндә итирмәјән, һәм Азәрбајҗан халгыны, һәм дә һөкүмәтини кәскин нараһат едән дил мәселәсинә АДР мүнәсибәти хусусилә мараг доғрур. Орада кәстәрилән проблемларын бир чоху инди өз һәллини кәзләјир. Азәрбајҗан һөкүмәти Кәнчәјә кәчдүкдән сонра дил һагғында хусуси гәрар верди. Бу гәрарда о дөврдәки реал шәрәит нәзәрә алынараг кәстәрилмишди ки, һалә түрк дилиндән истифадә зәруридир. Гәрарда дејилмиди: "Түрк дили дөвләт дили е'лан едилир, ләкин бүтүн мөһкәмә: инзибати вә дикәр вәзифәләрә бу дили билән шәхсләр јетшидирлисин вә әлverişли шәрәит јаранана гәдәр һөкүмәт мөссәсәләриндә рус дилинин ишләдилмәсинә ичәзә верилсин".

Гејд едәк ки, рус дилинин ишләдилмәси бә'зиләринин гејд етдији киими, һөкүмәти јараданларын бөјүк әкәсәријәтинин тәһсилнин Русија вә Авропанын али вә техники мөктәбләриндә алдығындан, доғма дили билмәмәләриндән ирәли кәлмәјиб, дөвләт идарә вә мөссәсәләриндә ишләјәнләрин әкәсәријәтинин гејри-түрк мәншәли олмаларындан ирәли кәлирди.

Алманијанын Фрайберг Даг-Мәдән Академијасыны битирән, ијунун 17-дә Кәнчәдә Фәтәлихан Хојскинин тәшкил етдији икинчи һөкүмәт кабинәсиндә Дахили Ишләр назири олмуш Бейбуғдаға Чаваншир (1886-1921) "Азәрбајҗан" гәзетинин мүхбиринин дил һагғындакы суалына бела чаваб вермишди: "Азәрбајҗан мөссәсәләриндә рус дилинин ишләдилмәси ону сөвмәкдән дејил, әксинә, һазыркы дөврдә бу зәруридир. Әлбәттә, бу чох давам едән дејилдир. Јүксәк вәзифәдә ишләјән вә түрк дилини билмәјәнләр узун мүддәт ишләјә билмәјәчәкләр. Ики илдән сонра Азәрбајҗанын бүтүн мөссәсәләрини миллиләшдирилчәкдир. Түрк дилини билмәјән мә'мурлар исә вәзифәләрини итирмәкәндән өтрү, бизим дили ејрәнәчәкләр".

Дилин ејрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајән тәшкилатлардан бири Маариф Назирлијидир. Буну нәзәрә алараг, 1918-чи илин августун 28-дә Маариф назиринин вәрдији гәрарда гејд едилир ки, бүтүн ашагы тәдريس мөссәсәләриндә тәһсил ана дилиндә апарылмәли, али илкин вә орта тәһсил мөссәсәләриндә тәдрис түрк дилиндә апарылмәлидыр.

Ону да дәрәк ки, АДР-на нисбәтән гошуш Күрчүстан вә Ермәнистанда дөвләт дили е'лан едилән киими дәрәһәт тәбтиг едилмәјә башланды. Күрчүстан һөкүмәтинин башчысы Н. Жорданнија республика Конституциясы ләјһәси узәриндә кәчирилән мүбәһисәләр заманы кәстәрмишди ки, өз әра-

зисиндә мүхтәлиф халгларын јашамаларына бахмајараг, дөвләт дили ваһид дилдир.

Ермәнистанда да вәзијәт ејни иди. Ермәнистан һөкүмәтинин вәрдији гәрардан айдын олур ки, онун әразисиндә јүз минләрлә түрк вә күрд јашамасына бахмајараг гејри-ермәнләр дөвләт апаратына јахын дура билмәздиләр.

1919-чу илин мартында Азәрбајҗан Парламентинин дөфтерханасы бүтүн дөвләт, ичтимәи мөссәсә вә тәшкилатларда билдирмишди ки, парламент вә дөфтерханәја мүрачәит едилән һәр чүр мәктуб ачмаг дөвләт дилиндә (јә'ни түрк дилиндә) јазылмәлидыр.

Азәрбајҗан республикасы шәһәр вә кәндләрдә ана дилиндә мөктәб вә семинаријаларын ачылмасына, маарифин јайылмасына бөјүк гајгы кәстәрирди. Бу ишдә әввәлләр назир мувабини Н. Јусифҗелинин 1919-чу ил дөһәбрын 22-дә тәшкил етдији II һөкүмәт кабинәсиндә маариф вә дини е'тигад мувабини олмуш Н. Шаһтаһтинскинин әмәјини хусуси гејд етмәк ләзимидыр.

Һөкүмәтин маариф сәһәсиндә көрдүјү тәдбирләрдән бири дә ибтидаи вә ил мөктәб мөссәсәләри тәшкил етмәкдән ибарәт иди. Онлардан ән мүһүмү - Бакы Университети, али кәнд тәдрәруфаты вә педагожи институтларын тә'сис едилмәси иди.

1918-чи ил октјабрын 23-дә һөкүмәтин ичласында Зағатала дәрәсиндә имкан дахилиндә 25-ә гәдәр бир синијиф мөктәб ачмаг вә бунун үчүн Халг Маарифи Назирлијинә 100 мин манат пул вәрмәк гәрәра алынмышды.

Ону да дәрәк ки, республиканын мүәллим кадрларына кәскин еһтијачы вар иди. Әввәлләр бүтүн Зағадғәзија вә о сырадан Азәрбајҗан үчүн мүәллим әсәсэн Гори мүәллимләр семинаријасында һазырланырды. Мүстәғил республикалар јарандығындан Азәрбајҗанын өзүндә бела бир семинаријанын ачылмасы зәрури иди.

Бу еһтијачны едәмәк үчүн көркәмли алим, педагог Фирудунбәк Кәһрчелинин бөјүк зәһмәти нәтиҗәсиндә Гори семинаријасынын Азәрбајҗан бөлмәсинә Газаға кәчүрмәк ләзим кәлди. Бир сыра чәтинликдән сонра бу маариф фәдаисинин көмәји илә 1918-чи ил ноябрын 10-да Газагда мүәллимләр семинаријасы ачылды. Бундан бир гәдәр сонра исә Кәнчә семинаријасы миллиләшдирилди.

1919-чу ил республика әразисиндә 23 орта тәһсил мөссәсәси, 6 киши, 4 гадын кишназијасы, 5 реалны мөктәб, 3 мүәллим

Handwritten signature or mark.

Handwritten number 1410717.

Stamp: М. Ф. Якубович adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılır.

семинаријасы, 3 мугәддәс Нина гадын тәдрис мүассисәси, политехник вә тичарәт мәктәбләри вар иди. Реалны мәктәбләрдән олан Балаханы мәктәби гадын кимназијасы илә бирләшмиш вә орада оғлан вә гызлар бирликдә дәрәс кечирдиләр.

Бақы 4-чү киши вә гадын кимназијасынын тарихиндә 4 синиф фәалијәт кәстәрирди. Киши кимназијасы гуманитар вә реалны шәбәләрдән, гадын кимназијалары исә гуманитар шәбәләрдән ибарәт иди.

1919-чу илин әввәлиндә Бақы гадын мүәллим семинаријасы киши семинаријасына чәвирилди вә пәйзәдән бурада дөвләт һесабына сахланылыб охудулан шәхирдләр үчүн 40 нәфәрлик пансион ачылмасы нәзәрдә тутулурду.

Һәкүмәт Вакилләр Шурасынын "мәктәбләрин миллиләшдирилмәсинә даир" гәрәрына ујун олараг түрк дили мәктәбләрин сајынын артырылмасына чалышырды. "Азәрбајҗан" газетиндә (1919-чу ил 12 фәврәл) јазылды: "Бу күнләрдә Сабунчу кәндинин сакинләри Балаханы реалны мәктәби јанында мүсәлман ушаглары үчүн түрк дилиндә әлифба синфи ачмаг мәсәләсини ирәли сүрүшләр. Назирлик буна ујун сәрәнчә вәрмишди".

Түрк дилиндә јарадылан вә илк мәктәбләрдән бири дә 1919-чу илдә Дәмир јолу назир ишләләр Петербург Јол Мүһәндисләри Институтину битирмиш Худадат бәј Мәлик-Аслановун (1879-1935) тәшәббусу илә Бақыда ачылмыш дәмәир јолу нәгдијаты мәктәби олмушду.

Азәрбајҗан һәкүмәтинин һәјәтә кечирмәк истәдији ән мүһүм ислаһатлардан бири әлифба ислаһаты олмушду. Латын әлифбасына кәчмәк үчүн 1919-чу илин апрелиндә Назирләр Шурасынын гәрәры илә Х. Мәлик - Аслановун рәһбәрлији алтындала Халг., Маариф назирлијинин нәздиндә бу хуәсудә һәкүмәт комиссијасы јарадылмышды. Комиссија ғыса мүддәтдә кәркин ишләдикдән сонра парламәнтә бир нәчә ләјиһә тәғдим етди. Бунлардан аңчаг А. Фәһдизадәнин ләјиһәси парламәнтдә бәјәнилди. Аңчаг һәмин дөврдәки итти-маи-сијасы шәрәт латын әлифбасынын һәјәтә кечирилмәсинә имкан вәрмәди вә нәтичәдә бу иш јарымчыг галды.

АДР-нын ән бәјүк хидмәтләриндән бири Бақы Университетинин јаратмасыдыр. Бу университетин Бақыда ачылмасынын ил-кин тәшәббусчусу Фәтәлихан Хојски олмушду. Һәлә Зағадғәзија сәјминдә Маариф назир оларкан о, Тифлисдә универ-ситет ачылмасына гаршы чыхыб, онун һәр

чәһәтдән Бақыда ачылмасынын зәури-лијини кәстәрмишди.

Маарифчидыр ки, һәлә о заман дөв-рүн кәркәмли адамлары вә мәтбуәт уни-верситетин јарадылмасынын халгын тарихиндә, мәдәнијәтиндә ојнаҗачгы чох бәјүк әһәмијәти гәјд едәрәк бу һадисәни Афина университетинин јунан, Сорбон уни-верситетинин Франса, Берлин вә Һамбург университетләринин алман халгын тале-јиндә ојнадыгы ролла мүгајисә етмишләр.

Халг Маарифи саһәсиндә чалышан иш-чиләрин мадди вәзијәти дә республика һәкүмәтинин дигәтиндән кәнарда галма-мышды. 1919-чу илдә парламәнтдә узун музакирәләрдән сонра ХМН ишчиләринин һаггынын артырылмасы гәрәра алынды.

Үмүмијәтлә мәктәбләрдә хәјли проблем јығылыб галмышды, бунлары исә тәкчә әмр вә ја гәрәрла һәлл етмәк мүмкүн дә-јилди. Бүтүн бунлары нәзәр алараг ХМН түрк мүәллимләринин гурултайыны кечир-мәји гәрәра алды.

1919-чу ил августун 20-дә Бақы реалны мәктәбинин акт залында түрк мүәллим-ләринин гурултайы ачылды. Гурултай мәктәбләрдә олан бир сыра чатышма-мазлыглары музакирә едим, мувафиг гә-рар гәбул етди.

Бу дөврдә Азәрбајҗан республикасы айры-айры рајонларын тарихи адларынын өзүнә гәјтарылмасы саһәсиндә дә хәјли иш кәрду. Белә ки, һәкүмәтин 30 август гәрәрына кәрә Јелизаветпол шәһәринә Кәнчә, Гарјакин гәзасына исә Чәбрајыл ады вәрилди. Бәјүк Азәрбајҗан шаири Н. Кәнчәвинин доғулдуғу шәһәрин адынын бәрпәсынын бәјүк мәнәви әһәмијәти вар иди.

ХМН-дә мәктәбләрин адларынын милли сәсләнмәсинә дә чидди фикир вәрилди. Белә ки, ХМН 1919-чу ил 11 август гәрәры илә Бақы, Кәнчә вә Нуха мугәддәс Нина гадын тәдрис мүассисәләринин адыны дәјишдириб Азәрбајҗанда илк биринчи милли гадын кимназијасы, икинчи Кәнчә вә үчүнчү Нуха гадын кимназијалары ад-ландырды.

Мәлумдур ки, халгын мадди вә мәнәви сәрвәтләринин гурунуб сахланмасында музәләрин бәјүк әһәмијәти вардыр. Буну нәзәр алараг, АДР халгмызын мадди вә мәнәви сәрвәтләринин гурунмасы, абидәләрин сахланылмасы вә мунафизәси үчүн Азәрбајҗан әразисиндә сәһв етмирәмсә, илк дөфә олараг, 1919-чу ил декабрдын 7-дә Азәрбајҗан Парламентинин бинасында тәнтәнәли сүрәтдә Милли Музәј тәшкил етди.

МИЛЛИ ДИРИЛИК НӘДИР?

(ӘВВӘЛИ ӨТӘН САЛЫМЫЗДА)

О, милли еhtiјачларымызы өјрәниб-өјрәтмәји төвсијә едир. Сонра еhtiјач-ларымызы лүзумлуғуна кәрә бөлмәк вә чаресини дүшүнмәк ләзимдыр. Онларын ичәрисиндән бәјүк бир әмәли тапмаг исә чох асандыр.

Бешинчи мөгәлә милләтин бәјүк һис-сәсини тәшкил едән дилдән кедир. О, азәрбајҗан түркчәсинин имканындан данышыр, дејир ки, һәтта ән инчә мәтләбләри белә доғма ана дилимиздә сәсләндирмәк мүмкүндур. Ким бачар-мырса, күнаһ өзүндәдир. Чүнки бу о демәкдир ки, һәмин адам нә гәдәр савадлы, али тәһсилли вә дүнја академияларынын фәхри үзвү сечилсә дә, ана дилини билмир. Фикрини ана дилиндә ифадә етмәји бачармыр.

О, дилин тәбиби бир мәхлуғ олдуғуну сәјләјир. Дили айры-айры адамлар дә-јил, халг јарадыр. Милли дили дирил-тәк үчүн лүғәтләр тәшкил олун-малыдыр, халг әдәбијаты - нағыллар, әфсанәләр, әсатирләр топланыб тәһ-лил вә тәсниф олунмалыдыр. Чүнки бу јазыларда халгын руғу, арзу вә истәк-ләри јашајыр. Сонра түрк әдәби-ја-тынын тарихини јазмаг зәуридир. Бүтүн бу ишләри кәрмәкдән өтрү исә бир шәј тәләб олунур: халгын севмәк, милләтнә "дәли бир ашиг гәдәр мәрбут олмаг".

М. Ә. Рәсулзадә бунунала әлағәдар олараг үмидини кәнчәләр бағлајыр. Одур ки, милләтин чаванларыны кәмәј чәғырыр: "Ај милләтин истигбалыны тә'мин едәчәк түрк кәнчилији, һара-дасан?"

Алтынчы мөгәлә динин тәдгигинә һәср олунмушдур. Рәсулзадә мөгәлә-синдә динә еһкам кими јанашмыр, ону милли мәнәфә бахымындан араш-дырыр. Одур ки, ислам дининин азәр-бајҗан халгыннә һәјәтиндә ојнадыгы ролу бүтүн чиддијәти илә ачыб кәс-тәрир. О, динин мәзијәтиндән даны-шараг јазыр: "Милләтин бир авамлыг дөвүрү вардыр ки, о заман һәр шәјә аңчаг дини бир гүдсијәт нөгтеји-нәзәриндән әһәмијәт вәрәр. Бу гүдсијәти - динијә е'тигады ону бир чох бәлалардан муһафизә етмәк хас-сәсинә маликдир", Демәк, динин фәј-дасы ондан ибарәтдир ки, милләтин башы үстүн алан бир сыра тәһлу-кәләрдән милләти гурујур. Дикә тә-рәфдан исә: "Гур'ани-кәримин мух-тәлиф ислам гөвмләринин дилләринин тәрчүмә едилмәмәси хуәсу илә ајини-динијәнин әрәбчә тәкәммүл олунмасы исламијәти бир азча милли истиглала, билхәссә милли дил истиглалына јар-дым етмәк хәссәсиндән мөһрүм ет-мишдир".

Беләликлә, ислам дини илә милләт арасындакы зиддијәт ајини - динијә-ринин әрәбчә охунмасындан ирәли кәлир. Бу зиддијәти арадан кәтүр-мәкдән өтрү исә дини ајинләри ана дил-линдә охумаг ләзимдыр. Онда диндар илә ислам арасында әмәлә кәлән мәчһулијәт ортадан кәтүрүләр. Јә'ни диндар нә етдијини вә нә сәјләдијини аңлајар. М. Ә. Рәсулзадә дини бәјүк мөдәни амил сәјмишдыр. О, дин илә милләтин бир-биринә зидд шәј олдуғуну сәјләнләрә гаршы чыхыр. Илк нәзәрдә адама елә кәлир ки, бу ики мөфһуму - "мүсәлманлыг" вә "мил-

МУСАВАТ ПАРТИЯСЫНЫН АЗƏРБАЈЧАНДА КИЗЛИ ФƏАЛИЈƏТИ ТАРИХИНДƏН

лөт" мөфһумларыны бирлөшдирмөк гөјри-мүмкүндүр. Садөчө олараг, дин вө милләтин нөдө бирлөшдирүүнү вө нөдө ајрылдыгыны елми сурөтдө арашдырмаг лазымдыр, өндө динин бөјнөл-милләлијјәт, дилин исә миллијјәт өсәсләрыны өмөлә кәтирдирүүнү көрүнәр.

Једдинчи мөгаләдә тарихи вө адәт-ән'әнә аңлајышлары тәдгиг олунур. М. Ә. Рәсулзадә бунунла өләгәдәр олараг јазыр: "Ирәлидә бир микнөт вө гүвәәт тапа билмөк үчүн милләтләр һаман тарихләриндән истимдад өдөрләр. Зө-иф дүшүкләри, әзилб ингираза тәрәф чөкилдикләри, һәтта ингираз булүб һәр бир игтидар вө гүвәәтдән дүшүмүш олдуғлары заманда бөлө кечмиш-ин гүвәәтли вә парлаг дөмләрини хатирә салмагла истигбал үчүн бир үмид бәсләрләр". Тарихи тәдгиг өтмөк, арашдырмаг она кәрә зәрурдиги ки, милләтләр кечмишдәки һүнәрләри илә руһланырлар, көлөчөј инамлары артыр. Бу һәр шөјдән әввәл мәнһум, табе милләтләрә аиддир. Милләтин тарихини билмөк елә бир гүвәәдир ки, милләтә бирлөшдирди, мөдәнијјәтини зәнкиндөшдирди: "Бир милләтин өз тарихини билмәси гәдәр гүвәәтли бир иттиһад вө тәмәддүн әмили тәсәвүр олуна билмәз". Бу мө'нада түрк тарихи өн аз тәдгиг олунмуш вө ән аз өјрә-нилиб јазылмышдыр. Бир дө ки, тарих јазанлар түркләрә мөғлүб олан милләт-ләрдән олдуғларындан онлары вөһши ки ми көстәрмөјә чалышмышлар. Түрк милләти бөјүк бир тарихә малик олдуғу һалда, тарихсиз јашајыр. М. Ә. Рәсулзадә бу мөсәлә илә өләгәдәр тәөс-сүфлә јазыр: "Бу һүсүсдә биз азәрбај-чанлылар һамыдан чох ишыгланмаг өһтијачындајыз. Арәмиздә һөлә бир чохлары вар ки, түрклүкләринә шүбһә өтмәкдәдирләр..."

Тарихи өјрәнмөк вө милләт арасында тарих дәрсини јаймаг милләтин бир-лијинә зөмин јаратмаг, милли шууруну јүксәлтмөк дөмәкдир.

М. Ә. Рәсулзадә сөнра адәт вә ән'әнәни тәдгиг едир. Адәт вә ән'әнә дө тарих ки ми милләтә бирлөшдирән вө милли көјфијјәтләрини мұһафизә өдән күчлү амилиләрдәндир. Лакин мөгаләдә о, бә'зи зиялыларымызын милли адәт-ән'әнәмизә олан мұнасибәтини кәскин тәндиг әтәшине тутур: "Чох кәрә көрүјорүз ки, елм вө мөзијјәт кәсб өдиб өһли-ирфан' оланларымыза милли адәтләримизин бир чоху нәндәнсә әчиб вө гөриб кәлир. Бу адәт онларча "не културны" өдд олунур..."

О, милли адәт вә ән'әнәләримизин сахланылмасына бөјүк өһөмијјәт вөрир. Тәмсил јалныз дил вө динлә олмур, нәзәрә кичик кәлән милли адәтимизин тәмсили дө хәтәрлидир.

М. Ә. Рәсулзадә бир мүсөлман ханымынын јолка алдыгыны вө көрнө ушагы илә бу заман русча данышдыгыны, "Рождество" бәјрамына јолка алдығларына нө гәдәр севиниб фәрәһ-ләндијини хатырлајыр. О јазыр: "Тәсәвүр өдиниз дөдијим ушағын һалыны. Дил ачыб анасы илә русча данышмыш. Анасы мағазадан көлөндә јөнө ону русча диндирмиш, һөјәтдә јолдашларыны рус көрмүш, онларла о дилдә сөһбәт өләмиш, ојун ојнаркан рус ојунлары ојнамыш. Мәктәбдә дөхи өјни тәрбијјәтә табе олмуш. Бәјрамларда јолка бәзөјиб әтрафына дөнүб долашмыш. Ән ахыры да мө'лумдур ки, даһили Русија шөһәрләриндән бириндә али тәһсил вө тәрбијә алыб "абразованны" олачаг. Фөгәт бөјлө бир "абразованны"дан бизим "е абразованны" милләт нө көзләјә биләр вө о өзү истәрсә, "милләтинә" нө киби бир фәидә јетирә биләр?"

Апрел ишғалындан сонра Совет һөкүмәти чалышырды ки, Азәрбајчандакы сийәси партијаларын һамысы Совет һакимийәтини танымаг вө онун платформасыны гәбул өтмөк һаггында бөјанатла чыхыш өтсинләр. Илк вахтлар Мусават Партијасы истисна олмагла, дикер сийәси партијалар јөнө һөкүмәти таныдығлары һаггында рәсми бөјанатла чыхыш өтдиләр. Бунун мұғабилдә һөмин партијаларын лидерләри јүксәк вәзифәләрә тә'мин олундулар. Ишғалдан бир гәдәр сонра Әһрар партијасынын үзвләри Мусават Партијасына даһил олдулар, "Иттиһад" партијасы исә алдәдәлдыгыны дөрк өдөрөк антисөвет гижамларын фәал иштиракчысына чөвилди.

Мусават Партијасынын рәһбәрләриндән бири М. С. Гулијевин Аз. ДСИ-јө вәрдији ифадәдән ајдын олур ки, илк вахтлар партија даһилиндаки сол груп Мусават Партијасынын ләгал фәалијјәтинә ичәзә алмаға чөнд өтмишдир. Сол чәрәјанын 25 нөфәр үзвүнүн даһил олдуғу тәшббүс групу јарадылмыш вө бу групу 1920-чи ил апрелин 29-да С. Абдуллајевин өвиндә сол мусаватчыларын јығынчагыны кечирмишдир. Јығынчағын кечирилмәсиндә өсәс мөгсәд партијанын (солларын) үмуми топлантысыны чағурмаға наил олмаг вө бурада партијанын ләгал фәалијјәтинә ичәзә алмаг мөгсөдилә Совет һөкүмәти илә данышығлар апармаг үчүн нүмајидә сөчмөк олмушдур. Ики күн сонра кечмиш шөһәр думасынын биңасында үмуми топланты кечирилди. 300 нөфәрә гәдәр партија үзвүнүн иштирак өтдији бө топлантыда тәшббүс группунн тәклифи илә һакимийәтин уванына һазырланмыш декларасија гәбул өдилди. Ејни заманда партијанын М. Б. Мөммөдзадә, Г. Гасымов, Сейид Зәркөр, Ә. В. Јурдсөвәр, С. Абдуллајев, М. С. Гулијевдән ибарәт Мәркәзи Комитәси (МК) сөчилди. Лакин партијанын ләгал фәалијјәтинә ичәзә вөрилмәди. Буна баһмајараг, партијанын Мәркәзи Комитәси фәалијјәтини дајандырмады, кизли иш шөраитинә кечмөјә мөчбүр олду. Партијанын чар һөкүмәти дөврүндәки конспиратив системи бөрпа өдилди. Мусаватчылар кизли мөтбөә јарадараг, "Истиггал" гәзетинин нөшрини бөрпа өтдиләр. "Истиггал" адланан кизли Мусават тәшкилатынын сәтди М. Б. Мөммөдзадә, мұвини Ә. В. Јурдсөвәр, баш катиби Ч. Чаббарлы, тәшкилатын катиби М. С. Гулијев, малијә катиби Мөммөд һәсән олду. Сон дөрәчә зөрүрөт олмадыгда тәшкилат даһилиндә протокол вө вәсигәләрдән истифадә өдилмишди. Бөлө бир зөрүрөт олдугда исә шифрә усулундан истифада олунурду. 28 мај ки ми тарихи күнлөрдә сынанмыш јолдашлардан 40-50 нөфәрлик кизли үмуми топлантылар тәшкил олунурду. 1922-чи илин мајында бөлө бир топланты Рөһимзадөнин Сураханыдакы өвиндә кечирилмишди.

1923-чү илдә кечирилән күтләви һөбсләр нөтичәсиндә өксәр МК үзвләри һөбс өдилди. Лакин тәзликлә МК-нын икинчи тәркиби јарадылды. МК-нын рәһбәрләри Дадаш һәсанов вө Әһмәд һачынки илк вахтлар Совет һөкүмәтинә гаршы силәһли мұбаризә тәрәфдары олмушлар. Лакин һәр чур ачыг үсјан чөһдләринин дармадағын өдилмәси илә өләгәдәр МК-нын икинчи тәркиби өсәсән кадрларын тәрбијәси илә бағлы иш апармышдыр.

1926-чы илдә кечирилән һөбслөрдән сонра МК-нын икинчи тәркиби лөгв өдилди вө партијанын фәалијјәтиндә гыса мұддәтли дүргүнлүг јаранды. Лакин аз сонра МК-нын үчүнчү тәркиби формалашыр. МК-нын үчүнчү тәркибинин сәдри Мәммөд Әли Атамөммөдовун инстантга заманы вәрдији ифадәдән ајдын олур ки, бу дөврдә "МК-нын өсәс иш кәңчләрин идеја-сийәси мұбаризәсини, онларын милли руһда инкишафыны тә'мин өтмөк, болшевик идеолокијасынын кәңчләрә тә'сиринин гаршысына алмагдан ибарәт олмушдур. Лакин, 1927-чи илин октябрында кечирилән күтләви һөбсләр нөтичәсиндә МК-нын вө БК-нын сонунчу тәркиби лөгв өдилмиш, Балаханы-Сабунчу рајон комитәси вө Бақы тәшкилатынын фәаллары һөбс өдилмишдир. Үмумиликдә, бу заман кечирилән өмәлијјәт нөтичәсиндә 241 нөфәр һөбс өдилди. Бунунла да партијанын фәалијјәтиндә јенидән фасилә јаранды. Архив материаларындан ајдын олур ки, 1928-чи илдә Бақы мусаватчылары Иттиһад партијасынын үзвләри илә бирликдә тәшкилат јаратмаг чөһдләри өтмишләр. Шахм

танышлыг арасында бир-бирләренин мәнзиллерине жыгышыб сиәси вә әдаби мөвзаларға сәһбәт едән көһнә мусаватчылары вә иттиһадчылары Совет һөкүмәтиндән үмуми наразылыг бирлешдирди. 1928-чи илин мајинда кеңирилән белә жығынчларын бириндә М. Ч. Јусифзаде, Ә. һ. Бабаев, Ә. һа-җиев, Ј. Ә. Әлиев, Ј. Нәчәфов, М. Салаев вә башгалары "Мүстәғил Азәрбајҗан" адландыргылары тәшкилатн тәшәббус мәркәзини јаратдылар. Тәшкилатнын әсас вәзифәси Азәрбајҗан мүнәвичиләренин фәалијәти вә бейнәлхалг вәзипәт һагғында мүнтәзәм олараг информәсија алмаг мәрғәдилә Мусаватнын Харичи Бүросу вә онун Ирандакы комителәри илә әләг јаратмагдан ибарәт олмушду. Тәшкилат Әлиев вә һаҗијев вәсипәсилә Туркиянын Бақыдакы вите-консулу илә әләг јаратмыш вә онун көмәји илә М. Ә. Рәсулзадејә "Очаг-Саз" гәзети, антисовет характерли ше'рлер, М. Ә. Рәсулзадејенин әлиһәсинин мәктубуну вә мусаватчыларын Бақыдакы вәзипәти һагғында мәлулат көндәришдир.

Тәшкилат сүркүн едилмиш мусаватчыларын вәзипәтини јунқуллешдирмәк вә Совет һакимият органларында үмуми вәзипәти өврәнмәк мәрғәдилә 2 нәфәр коммунисти өз тәрәфинә чәкмишдир. 1928-чи илин июлунда бу коммунистләрден бири тәшкилатнын кеңирдији жығынчларла әләгәдәр һөкүмәтин информәсијаға малик олмасы һагғында тәшкилат үзвләрини хәбәрдәр етмиш вә һәбсләрден јайынмаг үчүн тәшкилатнын фәалијәтини дајандырмагы тәклиф етмишдир. Бунунла әләгәдәр тәшкилат үзвләри бир мүддәт һәтта өз шәхси көрүшләрени белә тә'хирә салмышлар. Бир гәдәр сонра мусаватчыларын дахил олдуғу "тәшәббус үчлүју" адланан груп тәшкилатнын фәалијәтини бәрпа етмәгә чәһд едир. Бу група Мираһәсән Мустафа, Аға бәј вә Әләскәр Әлиев дахил идиляр. Бу үчлүк мүнтәзәм олараг жыгышыр вә тәшкилата јени үзвләрин чәлб едилмәси илә мәшғул олурду. Лакин, бир нәчә мусаватчынын күлләләнмәсиндән сонра онлар өз фәалијәтләрени дајандырмаға мәнчүр олдулар.

Гејд едәк ки, 1927-чи илдән сонра Азәрбајҗанда мусаватчыларын фәалијәтинә Азәрбајҗан Милли Мәркәзи (АММ) рәһбәрлик едирди. 1930-чу илин ахырларына гәдәр мусаватчылар Мусаватнын Харичи Бүросу вә АММ илә әләгә сахлајараг, өз фәалијәтләрени онларын директивләри әсасында һәјата кеңиридиләр. Бақы мусаватчылары илә Харичи Бүрөнүн Ирандакы комителәри арасында әләгәләр Мусаватнын Ләнкәран тәшкилаты вәсипәси илә јарадылдырды.

1930-чу илин февралында Мусават Партијасынын Бақы тәшкилаты Шәкәрөвүн рәһбәрлији алтында өз фәалијәтини бәрпа едә билди. Тәшкилат 1925-1926-чи илләрдә МК-нын үчүнчү теркибинин Сәлән, Әли Бајрамлы, Губа, Сабирабад вә Масаллы районларында јаратдыгы мусават тәшкилатлары илә әләгә јаратмыш, онлара директив вә әдәбият көндөрән Тәбриз комитәси илә кеңиш әләгәләр гура билмишдир. 1931-чи илдә кеңирилән һәбсләр нәтиһәсиндә Бақы тәшкилаты ләғв едилмиш вә 200 нәфәрә гәдәр мусаватчы һәбс едилмишдир.

1931-37-чи илләрдә Мусават Партијасы Азәрбајҗанда мүтәшәккил тәшкилата малик олмамышдыр. Бу дөврдә Азәрбајҗаннын мүтәрәғги фиркәли зијәллары һәбсдән јайынан мусаватчыларла бирлешәрәк кизли дәрнәк вә групплар јаратмышлар. Бу групп вә дәрнәкләр кәнчлијин вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмасында мүнчүм рол ојнамышлар.

М. Ч. Бағыровун Сталине јаздыгы мә'рузәдә көстәрилир ки, "1936-чы илдә Азәрбајҗанда 752 нәфәрдән ибарәт 78 әксингилабчы тәшкилат ашкар едиләрәк ләғв едилмишдир". Беләликлә, кеңирилән күтлөви һәбсләр вә 1937-чи илдә давам етдирилән репрессиялар нәтиһәсиндә Мусават Партијасы Азәрбајҗанда өз фәалијәтинә узун мүддәт фәсилә вермәгә мәнчүр олду.

АЗӘРБАЈҖАН МИЛЛИ-ДЕМОКРАТ ПАРТИЈАСЫ "ЈЕНИ МУСАВАТ"ЫН ЈАРАНМАСЫ БӘРПА ПРОСЕСИНИН ИЛКИН МӘРҖӘЛӘСИ КИМИ

Кечмиш ССРИ-дә јенидәнгурма просеси, даһа сонра милли-демократик һәрәкәт башлајан заман Мусават идеясы Азәрбајҗанда јенидән актуаллашды. Бу дөвр чөмәјәтин ифраса урајан коммунист идеолокијасына алтернатив идеолокија ахтарышында олмасы илә характеризә олунур. Чөмәјәтин мүстәғиллик вә демократија тәләбләри мусаватчылыгнын әсас принципләрини тәшкил едирди. Буна көрә дә милли-демократик һәрәкәт лабудән мусаватчылыгы мәнһисәмәк зәурәти илә

үзләшмишди. Республикада кәдән просесләр милли идеолокијанын дашырычысы олмуш Мусават Партијасынын бәрпасыны лабуд едирди. Узун илләр "әксингилабчы", "халг дүшмәни" кими гәләмә верилән Мусават Партијасына јени бахыш формалашмаға башлады. Бунунла әләгәдәр олараг, Азәрбајҗанда милли-демократик һәрәкәтин илк дөврләриндә Мусават Партијасынын дирчәлдилмәси чөһдләри едилмишдир. 1989-чу илдә јарадылмыш "Бирлик" чөмәјити бу идеяны реаллашдырмаға чалышырды. Чөмәјит "Бирлик" адлы органы вәсипәсилә Мусаватчылыгнын кеңиш тәблиғи үчүн мүнчүм ишлар көрдү. Нәтичәдә 1989-чу ил октябрдын 24-дә милли-азадлыг һәрәкәтинин бир групп иштиракчысы (Мәнсур Әлисов, Нијази Ибраһимли, Әһмәд Рза, Бәхтияр Тунчај, Әзиз Гарача вә с.) тәрәфиндән Азәрбајҗан Милли-Демократ Партијасы "Јени Мусават"ын јарадылдыгы бәјан едилмишдир. Бу партијаны јараданларын әсас мәрғәси мусаватчылыг идеолокијасыны дирчәлтмәк вә Азәрбајҗанда әски Мусават Партијасыны бәрпа етмәк олмушду. Партијанын јарадылдыгыны билдирән Бәјаннамәдә дејилирди: Мусават Партијасынын вәриси вә заманын тәләби олан "Азәрбајҗан Милли-Демократ Партијасы" "Јени Мусават" сијасы тәшкилат олмаг е'тибары илә вәһид вә мүстәғил Азәрбајҗан уғрунда мүбаризә апаран партијадыр, "Сөздә, фикирдә, ишдә бирлик" принципи әсасында фәалијәт көстәрир, сијасы платформа кими "түркчүлүк, исламчылыг, муасирлик" принципини гәбул едир.

1990-чы ил июнун 29-30-да АМДП "Јени Мусават"ын Кәнчә шәһәриндә тә'сис конференсы кеңирилди. Конференсда 21 кәндә вә шәһәр районлары тәмсил олунмуш, һәлләдини сәслә 26, мәшвәрәтчи сәслә 28 нүмәјәндә, 13 нәфәр исә мушаһидәчи кими иштирак етмишди. Конференсда АМДП "Јени Мусават"-ын тә'сис олундуғу е'лан едилмиш, партијанын Мәрәнама вә Низамнамәси гәбул едилмишдир.

Программын сијасы һиссәсиндә 1920-чи ил 28 апрел ишғалына сијасы вә һүғги гиймәт верилмәси, Азәрбајҗан еразисиндә харичи базаларын олмамасы, Азәрбајҗан Демократик Чумһуријәтинин бәрпа олунмасы, ганунверчилик, ичраедики һакимиятләренин арылмасы, конститусија мәнһәмәсинин вәчиблиғи мүддаалары өз әксини тапыр. Програма кәрә, партија чөмәјити дүшмән гүтләрә бөлән антогонист синфи мүбаризә нәзәријәләринә ғаршы чыхыр, зүмрә һакимиятини рәдд едир, фәрди азадлыг, хүсуси тәшәббускарлығы вә мүлкияттин тохунулмазлыгыны гәбул едир. Партија милли бирлик вә һәмрә'лијә әсасланан, чөмәјитдә кәдән дәјишкликляри өзүндә әкс етдиран милли дөвләтчилик консепсијасыны мүдәәфи едир. Програмада әски Мусават Партијасы тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш азад Гағгаз Конфедерасијасы, идеясы тәсбит олунмушду.

Конференс АМДП "Јени Мусават"ын ичраедики органы олан Катибләр Шурасынын тәркибини тәсдиг етмишдир. Катибләр Шурасына Мәнсур Әлисов, Расим Мүрсәлов, Нијази Ибраһимли, Бәхтияр Тунчај, Әһмәд Рза, Рауф Шенол сечилмишләр. Ејни заманда конференс партијанын гурултайына гәдәр гәзет редакторларынын да сәләһиятләрини тәсдиг етди: 1) "Јени Мусават" гәзәти - партијанын идея-сијасы хәттини мүјәјән едән апарычы органы редактору Рауф Шенол; 2) Дини таблиғ гәзәти "Аллаһу әкбәр" - редактору Ајдын Әлизаде; 3) "Јурдум" информәсија булләтени - редактору Рәфаил Бағыров.

Конференс нүмәјәндәләри 1920-чи ил 27-28 апрел һадисәләрини ишғал һесаб етмәк һагғында, 1990-чы ил 20 январ фәчиәсинә сијасы гиймәт верилмәси һагғында, сәрһәдоју зонада вәзипәт һагғында, сијасы дусталар һагғында, Азәрбајҗан Али Советинә сечкилар һагғында бәјанатлар гәбул етдиләр.

АМДП "Јени Мусават"ын Баш Шурасынын 1990-чы ил декабрын 21-дә кеңирилән ичласында партијанын Азәрбајҗан Милли Мусават Партијасы адландырылмасы һагғында гәрәр гәбул едилди. Азәрбајҗан Милли Мусават Партијасы (АММП) 1991-чи ил сентябрын 21-22-дә Кәнчә шәһәриндә I гурултайыны кеңирмишдир. Гурултайда Катибләр Шурасынын, Баш Шуранын, "Јени Мусават" гәзәти редакторунун һесабатлары динләнмиш вә партијанын ады "Азәрбајҗан Милли Мусават Партијасы" кими тәсдиг едилмишдир. Гурултайда партијанын ичраедики вә сәрәнчәмверчи органынын АММП-нин "Мәркәзи Ичраијә Комитәси" (МИК) адландырылмасы гәрәра алынмышдыр. Мәркәзи Ичраијә Комитәсинин ашағыдакы тәркиби сечилмишдир: Нәсиб Нәсибзаде, Нијази Ибраһимли, Бәхтияр Тунчај, Әһмәд Рза, Вағиф Исмајылов, Расим Мүрсәлов, Сәһиб Әһмәдов. Нәсиб Нәсибзаде кизли сәсвәрмә јолу илә АММП-нин Мәркәзи Ичраијә Комитәсинин сәдри сечилмишдир. Гејд едәк ки, мусаватчылыгнын идея-нәзәри әсәсларынын тәблиғиндә АМДП "Јени Мусават"ын бөјүк хидмәтләри олмушду. Үзвләрини сағынын аз олмасына бахмајараг, тәшкилат "Јени Мусават",

"Аллаһу Өкбәр", "Јурдум" адлы гәзетләр нәшр етдирәрәк мусаватчылығын Азербайҗанда төблигине мөвҗән дәрәчәдә наил олмушдур. Лакин партијанын сијаси һәјәтдә кифәјәт гәдәр танынмајан дәреләри Азербайҗан шәраитиндә партија үчүн кениш социал дәстәк тә'мин едә билмәдиләр. Бу дөврдә партијанын үзләринин сајы 200-300 нәфәрә јакын иди. Беләликлә, партија Мусават Партијасыны бәрпа етмәкдән ибарәт олан әсас вәзифәсини јеринә јетирә билмәди.

АММРП Мәркәзи Ичрайиј Комитәсинин ичласында Н. Нәсибзадәнин тәклифи илә Мусават Партијасынын әски адына лајиг шәкилдә бәрпа едилә билмәмәси мәсәләси мұзакирә едилмишдир. Мұзакирәләр заманы бу, партија рәһбәрлијинин фәалијәтсизлији, сијаси тәдүрбәнин олмамасы илә әләгәландирилмишдир. Бу, дикәр тәрәфдән Азербайҗанда сијаси вәзијәтлә дә әләгадар иди. Белә ки, бу дөврдә дикәр сијаси тәшкилатларә нисбәтән даһа күтләви вә мұтәшәккил тәшкилат олан Азербайҗан Халг Чөһбәси өз фәалијәтиндә мусаватчылыг идеолојикиясына әсасланырды. Мусаватчылыг идеолојикиясы әтрафында кениш халг күтләрини бирләшдирән Азербайҗан Халг Чөһбәси сијаси һәјәтдә даһа кениш социал дәстәјә малик иди. Күтләви тәшкилат кими Азербайҗан Халг Чөһбәсинин јүксәк нуфузу Азербайҗанда јеничә јаранмыш сијаси партијаларын фәалијәтини кәлкәдә гојурду. Кәстәрилян сәбәбләр ин тә'сири алтында Азербайҗан Милли Мусават Партијасынын әски адына лајиг шәкилдә бәрпа етмәк чәһдләри кениш үғур газана билмәди.

Азербайҗан Милли Мусават Партијасынын Мәркәзи Ичрайиј Комитәсинин 1992-чи ил јанварын 4-дә кечирилән ичласында МИК-нин сәдри Нәсиб Нәсибзадә һесаба тә'рузәси едәрәк, МИК-нин фәалијәтинин зеиф олмасы, бу сәбәбдән дә партијанын тәшкилатланма просесинин ләнк кетдији һаггында мө'лумат вермишдир. Бу ичласда Түркіјәдәки Мусават Партијасынын Баш кәтиби Әһмәд Гарача иштирак едирди. Нәсиб Нәсибзадә вәзијәтдән чыхыш јолу кими Мусават Партијасынын Түркіјәдә јерләшән Диваны илә биркә "Бәрпа Бүросу"ну јаратмағы тәклиф етмишдир. Әһмәд Гарача мөвдү шәртләр дахилиндә Мусават Партијасынын әски адына лајиг гурулмасы вә күчләндирилмәси зәрурилијини гәјд едәрәк, Түркіјәдәки Мәркәзин Бақыја кәчүрүлмәсинин вәчилијини билдирмишдир. Әһмәд Гарача Нәсиб Нәсибзадәнин тәклиф етдији Бәрпа Бүросу идејасыны бөјәндијини гәјд етмишдир. Беләликлә, гәрәра алынмышдыр ки, Мусават Партијасынын бәрпасыны сүр'әтләндирмәк үчүн "Бәрпа Бүросу" јарадылсын вә онун тәркиби Мусават Партијасынын Диваны тәрәфиндән мөвҗән едилсин.

Партијаја кениш социал дәстәк газандырмаг мөғсәдилә Азербайҗан Халг Чөһбәсинин бир сыра нумәјәндәләри илә данышыглар апарылды вә Мусават Партијасынын Бәрпа Мәркәзи јарадылды. Бәрпа Мәркәзинин тәркиби ашағыдакы кими мөвҗәнләшдирилди: Аббас Абдулла, Ариф һачыјев, Вурғун Әјубов, Ибраһим Ибраһимов, Исә Гәмбәр, Исмајыл Шыхлы, Мәрјәм Нәсәнәва, Мирбаба Бабајев, Муршуд Мәммәдәв, Нәсиб Нәсибзадә, Нијаз Ибраһимли, Нијаз Меһди, Рафиг Исмајылов, Рауф Шенәл, Ризван Нүсәјнов, Сабит Бағыров, Сәдрәддин Исмајылов, Тоғиф Гасымов, Јусиф Сәмәдоғлу, Шөвкәт Тағыјева, Ихтијар Ширинов.

1992-чи илин мартында Мусават Партијасынын Бәрпа Мәркәзи Түркіјәдәки Азербайҗан мұнаһирәтинин нумәјәндәләри тәрәфиндән танынмыш вә она Мусават Партијасы адындан чыхыш етмәк сәләһијәти верилмишдир.

Бәрпа Мәркәзинин бөјәнатында кәстәрилиди: "милләтин иманы олан мусаватчылығын програм мөғсәдләри - мустәгил, демократик Азербайҗан дәвләти, вәһид Азербайҗанын этник-мәдәни бүтөвлүју, азад Гафгаз еви, түрк халгларынын мәдәни-сијаси бирлији вә социал-игтисади сәһәдә милли тәсанудын әлдә едилмәси - јакын кәләчәјин үмдә проблемләридир. Бәрпа мәркәзи бу јолда мубаризә апаран бүтүн гүвәләрлә сых әмәкдашылыға һазыр олдуғуну, онун һәм дә Азербайҗан Халг Чөһбәсиндән олан үзләринин АХЧ идејаларына садиг галдығыны бөјән едир".

Бәрпа Мәркәзинин сәмәрәли фәалијәти нәтичәсиндә Бақынын 11 районунда, Нахчыван Мухтар Республикасынын 3 районунда, бүтөвлүкдә исә 54 шөһәр вә районлар бәрпа бүрәләри јарадылды.

Мусават Партијасынын бәрпасынын сон мәрһәләси олар: партијанын III (Бәрпа) гурултайынын кечирилмәси гәрарлашдырылды.

"БӨЛҮНМҮШ ХАЛГЛАР" ПРОБЛЕМИ, СТАЛИН ВӘ ВАҢИД АЗӘРБАЙҢАН МӘСӘЛӘСИ

Русија дәвләти XIX јүзилликдә дө гошну халгларын һесабына империя әразисини кенишләндирмәкдә, совет дипломаты В. М.Молотовун тә'биринчә десәк, "Русиянын әтрафындакы бөлкәләр гамарламагда" давам етмишдир. Гәсдән ја тәсәдүфән белә кәтирмишдир ки, бу ишғаллар нәтичәсиндә бир чох халглар (белоруслар, украинәлияр, молдовлар, күрчүләр, Азербайҗан түркләри, түркмәнләр, өзбәкләр, тачикләр, ујғурлар) вә онларын јашадығы ата-баба торпаглары парчаланмыш, мұхталиф дәвләтләр чәрчивәсинә дүшмүш, Русија империясынын аз гала бүтүн сәрһәд бөлкәләри бөлүнмүш халгларын мәскун олдуғу әразиләрә чеврилмишди.

Сталин дө чар Русијасынын вәрис Совет дәвләтинин харичи мұнасибәтләриндә һәмин империя сијасәтинин изләмишдир. О, бу ишдә һитләрлә әмәкдашылдан бөлә чәкинмәди. Сталинин Иттифағын гәсбарлыг планларынын һәјәтә кечирилмәсиндә мөһәрәтлә бөһрәләндији әсас сијаси - нәзәри дајаг "бөлүнмүш халглар карты" иди. "Бизә бир гарыш өзкә торпагы кәрәк дејил" - дејә дүңјаја чар чәкәтә Сталин ССРИ-нин харичи сијасәт стратегијасыны әслиндә бу шуарын там өксинә истигамәтләндирмишди. Бу исә мүмкүн гәдәр чох әрази гамарламаг дәмәк иди. Вә Сталин јухарыда адлары чәкилән халгларын гошну дәвләтләрин тәркибиндә галан јисәләринин, даһа доғрусу онларын јашадығы әразиләрин тәдичән Иттифаға гатылмасыны һәјәтә кечирмәјә башлады.

Һәмин истилачы планларын дипломатик каналларла тәзырланмасында Сталинин сағ әли Харичи Ишләр назири Молотов иди. Молотовун бу бәрәдә сөзләри: "Мән Харичи Ишләр назири кими өз вәзифәми Вәтенимизин сәрһәдләрини мүмкүн гәдәр

чох кенишләндирмәкдә көрдүм. Мәнә елә кәлир ки, биз Сталинлә бу вәзифәнин әһдәсиндән һеч дә пис кәлмәдик". (Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева. Москва, 1991, с. 14).

Авропадан торпаг иддиалары 1939-чу илдә артыг Икинчи Чәһан мұһарибәсинин төмәлини гојмуш һитләрлә Шәрғи Авропа хәритәсинин бөлүшдүрүлмәси хусусијәти газанды. һәмин илдә Алманиянын Харичи Ишләр назири Риббентроп Москвада оларкән Молотовун онунла бу әтрафда данышыглары нәтичәси кими Молотов - Риббентроп кизли сазиши имзаланды. Сазиш һәм Балтијаны дәвләтләрин, һәм дә Польша тәркибиндә олан Гәрби Белорус, Гәрби Украина вә Румынија тәркибиндәки Бессарабијанын ССРИ-јә верилмәси мәсәләләринин һәллини рәсмиләшдирди. 1940-чы илин ноябрында Молотовун Берлиндә һитләрлә сөһбәтләри дә башлыча олараг һәмин разылашма әтрафында кетмишди. һәр ки данышыгда Совет дәвләтинин һәмин әрази иддиалары мұвафиг республикалар әһалисинин гәрбдәки өз һөмвәтәнләри илә бирләшмәк һаггында "тәләбләри" илә "әсасландырылды". (Бах: Сто сорок бесед с Молотовым, с. 15-18).

Алманија илә мұһарибә дөврүндә вә сонра Сталин дикәр гошну дәвләтләрә дә ејни иддиалар етмәјә чәһд кәстәрди. һәмин үсүл ујғурларла мұнасибәтдә мұсбәт нәтичә верди вә 1944-чи илдә кечән јүзиллијин сонларында Русија вә Чин арасында бөлүнмүш олан ујғур торпагларыны ССРИ тәркибиндә бирләшдирән Түркүстан Халг Республикасы јарадылды (дүздүр, 1949-чу илдә һәмин республика ләғв олунду вә Шәрғи Түркүстан Чинә гәјтарылды).

Сталин Молотовла бирликдә Совет (әслиндә Русија) империясынын гәсбарлыг

планлары үчүн бөлүнүшү халглар вә аразиләр проблемедән истифадедән разы галмышдыр. Мұһарибедән аз сонра ССРИнин жени харитесини нәзәрден кечирән Сталин өз разылыгыны Молотовла белә бөлүшүмүшдүр: "... инди бизде белоруслар һамысы бирликдә жашаылар, украйналылар бир жердәдир, молдовлар бир жердәдир. Гәрбдә вәзижәт нориналдыр... Курил адалары инди бизимдир, Сахалин тамамилә бизимдир, бахын, нә жашыдыр! һәм Порт-Артур, һәм Далниј бизимдир... Чин, Монголустан - һамысы өз гайдасындадыр" (Сто сорок бесед с Молотовым, с. 14).

Сталин хәрита гаршысында сөһбәтинин сонунда Молотова "Бах, бурада бизим сәрһәдләримиз мәним хошума кәлмир" демеш вә али илә Гафгаздан чәнубу кәстәрмишдир. Айдыңдыр ки, бурада Түркия вә Иранла сәрһәдләрә ишарә едилмишдир. Демәли, Сталинин Түркия вә Иран дөвләтләриндән әрази гопармаг планы да мөвдуч олмушдур. Сталинин Иттифагын сәрһәдләрини бүтүн истигамәтләрдә кенишләндирмәји планлашдырдыгы бир һалда башга чүр ола да билмәзди. һәгигәтән дә 1946-чы ил март аяынын әвәлләриндә Москва үч Загафгазия Республикасы адындан Түркиянин шәрғ бөлкәләринә торпаг иддиасына уғурсуз олса да, тәшәббус кәстәрмишдир. Дикәр гоншу дөвләтә иддилар тәбили ки, ваһид Азәрбајҗан картына сөјкәнмәклә өлкәмизин Иранын тәркибиндәки даһа бөјүк һиссәси олан Чәнуби Азәрбајҗанә едилә биләрдир. Бәс Сталин кениш миғяслы һәмнин планын Чәнуби Азәрбајҗанла бағлы һиссәсини һәјата кечирмәјә тәшәббус етмишдими? Бу суала чаваб алмағ үчүн Сталинин хәритә ечүндәки јухарыда гејд етдијимиз наразылыгына сәбәб олмуш тарихи һадисәләри хатырлајағ.

1941-чи ил июнун 22-дә Алманијанын ССРИ үзәринә һүчүмундән чоғ кечмәмиш Иран әразиси буранын алманпәрәст гүвәләрин тәһзиләнмәси үчүн мүтәфиг гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду - августун 25-дә өлкәнин шималына совет, аз сонра чәнубуна Инкиләтәр вә 1942-чи илин сонларында АБШ һәрби һиссәләри

дахил едилди. Өлкә үчүн сон дәрәчә ағыр бир һадисә олан бу ишғал объектив чәһәтдән мүсбәт бир нәтичә верди: Иранда азлығда галан халгларын, хусусилә Азәрбајҗан түркләринин гаты дүшмәни олан алманпәрәст Раза шаһ сентјабрын 16-да оғлу Мәһмәд Рәанын хәјринә шаһлығдан әл чәкди. Илк дөврдә өлкәдә иртича мүүвгәти дә олса сәнкиди, сијаси дустанлар азад едилди, совет ишғал даирәсинә дүшән Чәнуби Азәрбајҗанда демократик гүвәләр ачығ фәалијәт имканы газанды.

Раза шаһ дөврүндә кәскин фарслашдырылмаја мө'руз галмыш, мүхтәлиф шәкилләрдә милли мәһдудият вә тәһгирләрә дөзмүш Азәрбајҗан түркләри сијаси буховлардан хилас олдуғда дәрһал милли-мәдәни инкишафа үз тутдулар. 1941-чи илин нојабрында Тәбриздә демократик зиялылары тәмсил едән "Азәрбајҗан чәмијәти"нин јаранмасы вә һәмнин ичтимаи тәшкилатын органы "Азәрбајҗан" гәзетинин нәшрә башламасы мөһз бу бахымдан олдуғча әләмәтдәр һадисә иди. Чәмијәт чәми дөрд алығ фәалијәти илә бурада милли-мәдәни јүксәлишдә, милли шуруун формалашмасында мүһүм рол ојнады.

Ачығ-ајдын мүшаһидә олунан милли-мәдәни дирчәлиш (гәзет-журнал, китаблар нәшри, дикәр мәдәни тәдбирләрин кенишләнмәси) Чәнубда дахилән һеч вахт сәнмәли, күл алтында даимә кәзәрән милли азадлығ һиссләринин дә аловланмасына имкан јаратды. Белә бир јерли мүдбиг шәраитдә јетишмәкдә олан милли азадлығ вә демократик һәрәкәт јүксәлишә доғру кедирди. һәрәкәт өз тәбили нәтичәсинә - сијаси чәһәтдән там мүстәғил олмаса да, јә'ни Иран дөвләти чәрчивәсиндә галмагла мухтар бир дөвләт гуруму јарадылмасына јетмәли иди.

Чәнуби Азәрбајҗандаки демократик гүвәләр бу ишә сијаси тәшкилат - Азәрбајҗан Демократ Партијасы (АДП) јарадылмасындан башладылар. Гырмызы Орду һиссәләринин һәлә Иранда олдуғу бир шәраитдә Совет дөвләтинин мадди вә мө'һви јардымыны газанмағ, әләхусус да Иран иртичасынын көзләнилә биләчәк

һәрби тәчәвүзүндән горунмаға тә'минат алмағ үчүн демократик гүвәләрин башында дуран танымыш сијаси хадим вә тәчрүбәли публицист Сейид Чәфәр Пишәвәри 1945-чи илин августунда Бакыја Мир Чәфәр Бағыровла данышыға кәлди. Тәрәдүд етмәдән демек олар ки, Сталинин мөһз "Ваһид Азәрбајҗан" планы олдуғундан вә Чәнуби Азәрбајҗанда мухтарлығ өлдә едилмәси чоғ мүмкүн ки, бу јолда илк аядым һесаб едилдијиндән Бағыровун васитәчилији илә Кремлин (Сталинин) разылыгы алынды.

Сентјабрын 3-дә АДП-нин јаранмасы е'лан едилди, үмумхалғ сечкиләри өсәсиндә 1945-чи ил декабрын 12-дә Азәрбајҗан Милли Мәжлиси ишә башлады, Пишәвәринин башчылыгы илә Милли һөкүмәт тәшкил едилди. Милли демократик һәкмијәт дөврүндә Шималын да јардым вә әмөкдашлығындан истифадә едилмәклә Чәнуби Азәрбајҗанда социал-итгисади вә хусусилә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләри үзрә чоғ фәјдалы ишләр көрүлдү, әсл мәдәни ингилаб һәјата кечирилди.

Чәнуби Азәрбајҗанын мәдәни инкишафынын бүтүн саһәләри үзрә илк күнләрдән һәјата кечирилән тәдбирләрин демек олар ки, һамысынын гәјәсини ваһид азәрбајҗанлылығ руһу тәшкил едирди. Иранә јеридилән ордунун тәшкилиндә дә бу амил мүһүм рол ојнамышды. Белә ки, бурада өсәс мөгәсдә Иранда алманпәрәст фашист јувасынын дармадағын едилмәси, даһа сонра Иран әразиси васитәсилә мүтәфигләрин Советләрә јардымынын чатдырылмасы олмагла бәрәбәр, көрүнүр, Сталинин бөлүнүшү Азәрбајҗан мәсәлесинин Иттифагын хәјринә һәлл едилмәси тәмәлинин гојлумасы нијјәт дә нәзәрән гачмамшыды. Зәннимчә, мөһз бу сонунчу чәһәтә көрә иди ки, Иранын шималына (әсәсән Чәнуби Азәрбајҗанә) јеридилән совет орду һиссәләри башлыча оларағ мөһз азәрбајҗанлылардан тәшкил олунмушду.

Совет гошунларынын Чәнуби Азәрбајҗанә дахил олундуғу илк күнләрдән бурада чидди тәдбирләр һәјата кечирилмәје башланды. 1941-чи ил октябрын 11-

дән Азәрбајҗан дилиндә Тәбриздә "Вәтән јолунда", Урмуда исә "Гызыл әскәр" гәзетләри нәшрә башлады. Рәсмән Гырмызы Орду үчүн нәшр едилән һәр ики гәзет кирил дејил, Чәнубда ишләнән әрәб графикасы илә чап олунурду, демәли, әслиндә Чәнуби азәрбајҗанлылар үчүн нәзәрдә тутулмушду. Гәзетләрин нәшриндә Шималдан орду тәркибиндә кәлмиш журналист публицистләрә јанашы јерли мәдәнијәт хадимләри дә иштирак едирдиләр. Беләликлә, һәр ики тәрәфдә Сталинин кизли мөгәсдләриндән хәбәрсиз оланлар Азәрбајҗанын үмуми мәнәфеји јолунда чалышмагла јанашы өзләри дә билмәдән бу бөјүк иддиачынын планларына јардым едирдиләр. Ләкин бу да гејд олунмалыдыр ки, демократларын бир гисми Сталин тәрәфиндән сон мәгсадин Шимала гатылмағ кими нәзәрдә тутулдуғуну баша дүшсәләр дә вә бу нијјәт әслиндә олар јад олмаса да, Тәбриздә һәрәкатын илк уғурларындан бүтүн Иранә демократикләшдирмәк мәгсади гаршыја гојулмушду. Пишәвәринин Тәһранә данышығлары кәдәркән 1946-чы ил апрелин 29-да Тәбриз тәјярә лиманында сөйләдији ашағыдакы сөзләр бу бахымдан там ајдыңлығ кәтирир: "... Биз ја ахырынчы нәфәримизәдәк өлмәлијик, ја да Иранын бүтүн мәзлум халгларыны азад етмәлијик". ("Азәрбајҗан" гәзети, 29. IV. 1946). Демәли, јахын кәләчәк үчүн Чәнуби Азәрбајҗан һагғында Сталинин өз нијјәтләри, бурадакы һәрәкәт рәһбәрләри вә иштиракчыларынын өз планлары вар иди. Бурада бир чәһәти гејд етмәлијәм ки, Иран коммунист тәшкилатынын рәһбәрләриндән олмуш Пишәвәри, шүһәсиз, дүня коммунист һәрәкаты вә онун мәркәзи Москва илә мүејән мө'нада бағлы иди. Ләкин буна бахмајарағ о, Чәнубда мухтаријәт уғрунда мубаризини өз мүстәғил хәтти илә апармаға чалышырды. Азәрбајҗанын һәр ики һиссәси үчүн узун илләрин ајрылығындан сонра сон дәрәчә фәрәһли олан јухарыда кәстәрилән әмөкдашлығ чоғ сурмәди. Дүз бир ил сонра һәрәкәт бөјүк гурбанлар верилмәклә мағлубиятә уғрадылды.

(Арды вар)

ӘЛИ, АЛЫ, БАҢЫЛ ВӘ БҮЛБҮЛӘ АДЛАРЫ НАГҢЫНДА

Ислама көрә һәзрәт Әли һичрәтдән 23 ил өнчә анадар олмушдур. Имам миладын 661-чи илинде гәтлә җетирилмиш вә Нәчәфдә дөфин олунмушдур. Лакин бир чох мусәлман халғларинда җаранмыш әфсанәләрә көрә һәзрәт Әлинин җедди гәбри вар. Мәселән, белә гәбирләрден бири "Шаһимәрдан" ады илә Фәргәнә вилајәтиндәдир. Бақынын Бузовна кәндиндә "Әли аҗағы" адлы зиярәткәһ-"Пир" җерләшир. Бу да бәллидир ки, һәзрәт Әли нә Орта Асияда, нә дә Азәрбајҗанда олмайыб.

"Әл"- "al" сөз тәркиби илә бағлы бир чох дини мифоложи параллелләр көстөрмәк мүмкүндүр (1).¹ Мәселән, шумер пантеонунун Баш Аллаһы "Enlil" адланырды. Сонралар сами дилли акадлылар она "Ellil/Bel",² җәһудиләр "Eloh" әрәбләр исе "ilah-Allah" дејиб мүрачиәт етмишләр. Иса пејғәмбәр е'дам оландә "Eloi, lama savahhani - Елои лама савахфани", җә'ни "Аллаһым, нијә мәни тәрк етдин" (2) - дејә мүрачиәт етмишдир. Гур'анын, "әл-Әраф" вә "Сад" сурәләриндә мөләкләрдән бири сајылан Иблис Аллаһа җаршы үсјан едиб дејир: "Мән ондан (Адәмдән) җахшыјам, чүнки сән мәни оддан, ону исе палчыгдан җаратдыр" (3). Мөләкләрин адында олан "il" сөз тәркиби (мәс. Чәбрајыл, Микајыл, Иблис - Сатанәјыл) сүбүт едир ки, онлар ишыгдан җаранмышдырлар. Бу да Аллаһын Нур олмасы илә тәсдигләнир. Мәселән, "Җәһәнин" мүҗдәсиндә³ гејд олунур: "Аллаһ Ишыгдыр вә онда һеч бир зүлмәт јохдур" (4). Аллаһын Нур олмасы "Бәгәрә" вә "Нур" сурәләри илә тәсдигләнир (5). Јухарыда дејдјимиз фикирләр чоһинанчлылыгыда да сүбүт олунур. Мәселән, Гәдим Мисир Баш Аллаһы - Ра Горахт - Күнәшдир, һиндиләрдә Браһма мин күнәшә бәнзәјир, атәшпәрәст зәрдушләрдә һөрмүзд күнәши тәрәннүм едир. Лакин мүшаһидәләримиз ону да көстәрир ки, "al/el/il" сөз тәркибләрини сырф сами дилли һесаб етмәк дүзкүн дејил. Мәселән, һинд-авропалы јуанларда "Elios" Күнәш Аллаһыдыр. Түрк дилләриндә "al-ei" ачыг-ашкар Нур, Ишыгдар вә о һәм дә "јүксәлиш, бирлик" мә'насында ишләдилір (алов, Аладаг, ел). "Ишыг, ајдынлыг" мә'насында "al" сөз тәркиби сами дилләриндә да мүшаһидә олунур, мәселән, "ләван" вә чәм һалында "әлван" **الوان** әрәбчә "рәнкли, боја" мә'насындадыр, җәһудичә исе "лаван" - **לָוָן** "ағ рәнк" демәкдир. Көрүндүјү кими, һәр ики сами сөзүндәки "al" түрк "ишыг" анлаышы илә бағлыдыр. Әкәр түрк дилиндә "el" ифадәсини - "бирлик, өлкә" мә'насында мисал кими кәтирмәк оларса, сами ассиријалылар м. ә. XIV әсрә гәдәр өз

¹ Вахты илә "al/el" сөз тәркиби илә бағлы ифадәләр Ф. Чәлилов тәрәфиндән анализә олунмушдур. (Ф. А. Чәлилов "Азәрбајҗан дилиндә Ал көкүл сөзләр" АФМ, 1983а, Ф. А. Чәлилов "Азәрбајҗан дилинин морфоолокијасы. Бақы, 1990, с. 150-151).
² Акадлылар аллаһларынын адларыны шумерләрдән мәнimsәмишдир (Н. В. Кузишнин. История Древнего Востока. М., 1979, с. 177-179). Сонрақы шумер мәтнләриндә "н" самити "л" самити илә әвәз олунур вә она көрә "Enlil" "Ellil" кими охунур.

дөвләтләрини "алум Ашшур" адландырырдылар (6). "Al" - "јүксәлиш" илә бағлы анлаыш әрәб дилиндә "ale" - **علي** "үстүнлүк, јүксәлиш" мә'насы верән өн гошмадыр. Нәһәјәт, Чәннәтин өн **علي** "Чәннәт үл-Алә" дејилир. "Өл-Мутафәфинин" сурәсиндә исе јазылыр: "... Шүбһәсиз ки, җахшы әмәл вә итаәт саһиб илан мөмүнләрин әмәл дәфтәри Иллијундадыр (**عليون**). Сән нә билйрсән ки, Иллијун нәдир?" (7). Гур'ан шәрһчиләринин гејд етдикләринә көрә "Иллијун" "јүксәлдилмиш" демәкдир (8). Дини рәвәјәтләрдә мүгәддәсләрдән бири дә Илијадыр. Славајан әсатиләриндә Илија көј курултусуну вә гасырғаны тәрәннүм едән образлардан бириди (9). Дејиләнләрә әләвә олараг, "al" (вә "l/r" һәфләринин гаһуни кәчиди әсасында "әт"³) түрк дилләриндә "әр, киши" мә'насында ишләнир. Бу сөз түрк "ilig хаған" "Elteber", вә "Ilxan" титулларында әкс олунур. һәмнин сөз тәркиби илә бағлы параллелләр гәдим Балкан ономастикасында да көстөрмәк олар вә онларда јенә дә түркмәншәли башланғыч мүшаһидә олунур. Мәселән, "бирлик/өлкә" мә'насында "Elada", "тајфа, хал" башчысы basilevs/**basileus** [bas'el + il "os" - јуан дилиндә истифада олунан шәкилчи] вә "сакинләр" ilot/elat ["el" (мәскун) + "t". - (түрк дилләриндә чәм шәкилчиси, мәселән, Turf - Turfut, Kayı - Kayat вә с.]. Бә'зи диалектик фәргләрлә Өн Асия һакимләри ејни чүр адланырдылар, мәс. Шумер дөврүндә башчы - каһин "en" (јүксәк, чәм "ен" (јүксәк, чәм мә'насында), акад дөврүндә һәмнин сөзү "lugal" ("халга башчылыг едән каһин") әвәз едир. Бабил дөврүндә каһин - башчыја "bel", җәһудиләр "meleh", рәбләр исе "malih" дејибләр. Аралыг дөһизинин шәрһиндә җерләшән Алалах шәһәринин ичма башчылары исе "alu" адланырды (10). Ону да гејд етмәк јеринә дүшәрди ки, шумерләрдә сәјәһәтчи-тачирләр "lu-kaг" адланырдылар (11).

Бу дејиләнләрә әсасланагаг биз "Әли" вә "Алы" адларынын бағлылығыны көстөрмәк истәрдик. Әввәлә, һәр ики ад "киши" мөфһуму үчүн истифада олунур вә онларын адларында олан "al" буну сүбүт едир. Дикәр тәрәфдән һәр ики персонаж дини-мифик тәфәккүрә көрә ады чәкилән "Илаһи-Нур"ун дашыјычыларыдырлар. Шиәләр "Мөһәммәд Нур" адлы Әбәди Илаһи Ишыг һагғында тә'лим җаратышлар. һәмнин тә'лимә әсасән ады чәкилән "Илаһи Нур" Адәмдән сонра бүтүн пејғәмбәрләрә верилмишдир вә нәһәјәт, О Мөһәммәд (с) пејғәмбәрин баба-сы Әбд үл-Мүтәллибдә дурмуш вә бундан сонра һәмнин Нур ики һиссәјә бөлүнүр. Нурун бир һиссәси Мөһәммәд (с) пејғәмбәрин атасы Абдуллаһда, о бири һиссәси исе һәзрәт Әлинин атасы Әбу Талибдә дурмушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, илк дәфә шиә идеолокијасынын әсасыны гојан исламы гәбул едән Јәмән җәһудиси Абдулла Ибн Сәба иди (12).

һәмнин дини идеолокијанын башга изаһаты исламдан әввәлки дөврә кәдән түрк мифолокијасында да әкс олунур. Буну биз "Короғлу" дастанында мүшаһидә едирик. Биринчиси, Ишыгдан анчаг ишыг тәрәјә биләр вә буну мифик әсатирләрдә олан мисалларла тәсдиг етмәк мүмкүндүр. Буна көрә "Короғлу" адынын "Од оғлу" (13) кими, даһа'доғрусу "Нур оғлу", изаһаты даһа мөсәдә үјүндүр. Биринчиси, "Короғлу" адынын дастандақы синоними "Рөвшән"дир (**روشنی**) вә һәмнин сөз фарс дилиндән "ишыгы, ајдын" мә'насында тәрчүмә олунур (14). Рөвшән-Короғлунун "Нур оғлу" кими изаһы вә Алы адындақы "al" - "Ишыг" сөз тәркибинин олмасы исе һәмнин ады чәкилән Илаһи Нурун кестәричисиدير. Түрк әсатири "Илаһи Нур"ун парчаланмасыны

³ Бу мөгәлә дахилиндә сөјләдјимиз проблемлә әләгәдар фикирләримизи там ачыгламаг үчүн имканларымыз мөһдуд олдуғуна көрә мәселәни ачыг гојуруг - мүәллиф

нисбәтән башга чүр изаһ едиб, "ағ ат" - "Дүр ат" вә "гара ат" - "Гыр ат" (15) образларыны ярадыр. Бу фәлсәфә системи гәдим Танрычылыг илә бағлы олан дүшүнчә төрзинин әксидир. Јухарыда гәйд олуан фикирләри Нәсиминин "Мәндә сығар ики чаһан" ифадәсиндә мұшаһидә етмәк мүмкүндүр. Беләликлә, истәр "Әли", истәрсә дә "Алы" киши образларынын илк анламы "Ишыг/Нур"ла бағлыдыр. "Ale/el/Il" феноменләри метатезаја уғрајараг (сөзүн мә'насы горунам шәрти илә кәк самитләринин јерләрини дәјишмәси) мүхтәлиф халгларда инкишаф едиб сонралар илк анламыны горујараг мүхтәлиф мә'нада ишләнмишир. Мәсәлән, түркләрдә "la/lu" "киши" мә'насында ишләнмиш вә ондан да "lala" - бөјүк гардаш, атабөј", "ulu-бөјүк, јашлы адам" вә "lullubi" - "тәјфә бирлији" кими анлајышлар јаранышдыр. Сонралар "lu" илә бағлы славјан дилләриндә "люди - инсанлар" сөзү јараныр. Башга халгларда "la-le" сөз тәркиби "аслан-лев" анлајышыны әкс етмишир (јунанларда "leo", русларда "лев"). Фарсларда "һөрмүзд" аслан кими тәсвир олунар вә онларын ады чакилән образла бағлы ән јүксәк мұқабатлары "Шир-е Хуршид" (Жүнәшли Аслан) адланырды.

Ислам рәвәјәтләринә көрә, һәзрәт Әлинин үч ады олуб. Биринчи ады - "Әсәд"и - она анасы Әсәд гызы Фатимә вермишир. Икинчи ад - "Әли" - она атасы Әбу Тәлиб тәрәфиндән гојулур. Нәһәјәт, онун үчүнчү ады "һәјдәр" иди вә бу ад она Мәһәммәд (с) пејғәмбәр тәрәфиндән верилмишир (16). "Haydar" сөзүнә кәлдикдә исә гәйд етмәк лазымдыр ки, әрәб дили лүғәтиндә бу сөзүн изаһы јохдур. Лакин әрәб ән'әнәси "Haydar" адыны "кәчк, сычрајыша һазырланан аслан" кими шәрһ едир (18). Марағлысы будур ки, "Aydar" сөзү түрк дилиндә "оғлан ушағынын башында бир топа түк" демәкдир (19). Бизләрдә дејирләр ки, асланын еркәји, диңсиси олмәз. Лакин анчаг еркәк асланын башында топа түк олуб вә дејиләнләрә көрә һәзрәт Әли тәбиәтдән түклү адам олуб. Нәһәјәт, "Haydar" Ибраһим пејғәмбәрдин Исмајылдан олан нәвәсинин адыдыр. "haydar" адына кәлдикдә, бу сөздә олан "ha"-нын ики чүр изаһыны вермәк олар. Биринчиси, "Haydar" сөзүндәки "ha" сонралар јәһуди дилиндә галмыш протосами мүйәјәнлик артикли "ח" - "ha"-дыр, јә'ни "ha+Aydar - Haydar". Јәһуди дилиндән фәргли олараг әрәб дилиндәки мүйәјәнлик артикли "әл- әрәбчә - ا" дир. Јәһуди дилиндә ишарә әввәзлији киши үчүн, "зе - ז" "л", гәдин үчүнсә "зәт - ז" "дур. Әрәб дилиндә исә "ه" "ә" "зе" ишарә әввәзлији "ا" - "ha" мүйәјәнлик артикли гәбул едиб "һәзә - ه" (һәзини - هذاه) охунур. "Haydar" адына кәлдикдә исә дедијимиз аналокијаны "Кембрич сәнәди" ады илә танынмыш јәһуди салнамәсиндән (м. с. Хә) мисал кәтирмәк олар. Һәмин мәнбәдә түрк "Uluc/Ilig" ады јәһуди "ل" - "ha" мүйәјәнлик артикли илә истифадә олунар - hlg (hlg). Сөзүн икинчи изаһына кәлдикдә: "h/r/x" протезасы түрк дилләринә хас олан кејфијәтдир: мәс. "ут/од" (ишыг) - кут (ишыг) - Худа - God; Абдулла - Габдулла (Тукај); Алимчан - Галимчан"; X-aydar. Беләликлә, һәзрәт Әлинин һәр үч ады семантик чәһәтдән ејнидир вә "Ишыг/Нур"ла бағлыдыр.

Кәстәрдијимиз тарих вә дил фактлары илә јанашы дини-мифоложи паралелләр ону сүбүт едир ки, "al/el/Il"-ла бағлы олан анлајышлар "Ишыг Нур"ун әксидир. Буна көрә дә "el/al/әl" илә бағлы исламдан әввәлки ибадәткәһлар исламын јайылмасындан сонра мүйтә ујун олараг "Әли / Шаһимәрдан" ады илә танынлыр. Һәмин ибадәткәһларын "пир" адланмасы да тәсадүфи дејил, чүнки "пир" сөзү "бир" сөзүндән јараныб. "Бир" исә Илаһи Нурун јерә һәмәсини вә Илаһи тәмасы кәстәрән ишәрәдир.

"Al/el/Il" ифадәсинин көмәклији илә Европада вә Асијада чохла јер адлары јаранышды, мәсәлән, Kabil/Kabul, Barseliya (Ширван), Barselona, Italiya вә с. (196).

М. ө. II мин әвәлдиндә Месопотомија шәһәр дәвләтләри арасында шиддәтли мұһарибәләр баш верир вә бу мұһарибәләр нәтижәсиндә Бабил / Вавилон шәһәри учалмаға башламышдыр. "Бабил" сөзү "Аллаһ гапысы" кими тәрчүмә олунар.

Һәр бир евин мүтләг гапысы олмалыдыр. Сами дилләриндә "гапы / дарвазаја" "bab" дејилир вә бу, шүбһәсиз, мүгәддәс ибадәткәһла бағлы олан анлајышдыр.

Дәвләтләрин тәшәккүл мәрһәләсиндә, төхминән М. ө.

IV мин., јашајыш мәнәгәләринин саһәләри чох да бөјүк олмамыш вә Еһрам мүтләг һәмин јашајыш саһәләринин мәркәзиндә јерләширди (20). Илк мәрһәләдә халга башчылыг едән рәһбәр ејни заман баш кәһин функцияларына да ичра едәрди вә Еһрамла һәкимин игәмәткәһи јанашы јерләшәрди. Мәсәлән, сонралар Фәләстин шәһәрләриндә һәмин биналарда јерләшән мәркәзи зала "АӘ" - "Ау" дејилирди (21).

Биз "bab/гапы" сөзү илә "bet/bit/bay/beyt - ев" сөзләрини мүгајисә етдикдә онларда охшарлыг вә ејни кәк сәсләринин олмасыны мұшаһидә едирик. Көрүндүјү кими, истәр "bab/гапы" истәрсә дә "bet/ев" дахилиндә "ев" анлајышыны горујур. Марағлысы да будур ки, "ев" һәрфинин әсас мә'насы "ев" анламындан көтүрүлмүшдүр вә "ba/be/bi", метатеза үслубу илә "ab/eb/ib" кими охунур. Ады чакилән вариантлар исә түркчә "ev" анлајышынын әксидир. Мүасир түрк дилләриндә "ев" - "ev-ey-ay-av/ab/oba" формаларында горунар. Буна көрә дә суал јарана биләр. Әкәр "ba/be/bi" метатезаја уграмыш "ев" сөзүнүн әксидирсә нечә олар ки, әлифба јазысынын әсасыны гојан анчаг сами финкијалыңлар сајылырлар?

"Il"-ла бағлы јер адларындан бири дә вахты илә Бақынын јәхынлығында "Бәјыл" шәһәринин адыдыр. "Бакы" адынын мүхтәлиф јозумларына баһмајараг, биз "Бакы"сөзүнүн мә'насыны "Нур/Аллаһ еси" кими шәрһ етмишик вә дилчилик бахымындан "b/m" һәрфләринин кеңиди әсасында биз "Бакы" вә "Мәккә" адларында ејни охшарлығын (Бак/Мак - јә'ни "мүгәддәс ев") олмасыны кәстәрмишик (22). "Бакы"нын мүгәддәслијини нәзәрә алараг биз һәмин мүгәддәслији "Бәјыл" адында да көрүрүк (Ba + y) (il (ulduz/yildiz)). Әввәлә, кәстәрдијимиз кими, "il" мүгәддәслијин төчәссүмүдүр, "ba" исә "ев" мә'насындадыр. Дикәр тәрәфдән Бақынын вә Бәјылдын јанашы јерләшмәси гәдим Танрычылыгда олан әксликләрин вәһдетинин вә мұбаризәсинин кәстәрчисидир. Буна көрә дә "Бәјыл" адынын "јамач, јүксәклик" мә'насында "bәyil" (23) изаһы сөзүн әсл мә'насыны долгун ачмыр. Бурада "Зирвә" анлајышы төк јүксәклик кими јох, әсасән "Илаһи" тәмәс кими гаршыланмалыдыр. Мәсәлән Муса пејғәмбәр Тур дағында-Аллаһдан мөшһур вәсијәтләрини алмыш, Мәһәммәд (с) пејғәмбәр илк дөфә вәһј Хирә дағында верилмишир, Нүһүн кәмиси Библијаја көрә Арарата, Гур'ана көрә исә Чуди дағына гонур. Илаһи тәмәс "Зирвә" мә'насында чохинанчылыгда да мұшаһидә олунар. Бу Олимп зирвәсиндә Зевсин, Капитолидә исә Јупитерин ибадәткәһларынын јерләшмәсидир. Лакин түркләрдә бу "Зирвә" анлајышы башга халглардан фәргли олараг даһа камилдир, чүнки диалектик бахымдан онлар "Тәк"дә һәмишә икилик гојублар, буна дә мисал исә "Ала дағ" вә "Гара дағ" анлајышларыдыр.

Мүасир Бакы кәндләринин чоһунун изаһы верилиб. Бә'зи тарихчиларин Бүлбүлә адынын тат дилиндән "пилпилә - палчыгыл јер, вулкан пүскүрән јер" кими изаһы бизчә әсәссыздыр, чүнки Бүлбүлә бинаән түрк кәндидир вә кәнддә вулкан әләмәтләри мұшаһидә олунар. Бүлбүлә кәндинин мүгәддәсликә әләгәдар олмасынын изаһы индијәчән ачылмајыб. Дедијимиз кими "Пир" сөзү Илаһи тәмасын

көстөрчиси дидир, вә "Бүлбүлө" кәндиндә билдijимиз кими Имамзәдә јерләшир. Бу кәндин адынын индијәчән дәгиг изаһатынын олмамасына бахмајараг, биз "Бүлбүлө" адында "мүгәддәс јер" аңлајышыны көрүрүк ["b" - "өв" мә'насында вә "il/ul" - (b+ul - b+ul) "Илаһи Нур" мә'насында] вә бурада јенә ады чәкилән әксликларин вәһдәти вә мүбаризәси әкс олунуб. Бу фәлсәфә системи халгымызын шуурунда әсрләр боју инкишаф етмиш вә дәрин из бурахмышдыр.

ӘДӘБИЈАТ СИЈАҢЫСЫ:

1. Әләкбәр Ә. Ф. "Ишыгла" бағлы бә'зи ишәрәләр һаггында // Дил мәсәләләрина даир тематик тоғлу. N2, Бақы, 1994, с. 54-58.
2. "От Матфея" (Маттадан) XXVII:46; От Марка (Маркуздан) XV: 34.
3. Гур'ан VII:12; XXVIII:76.
4. Первое послание Иоанна 1:5.
5. Гур'ан II:56; XXIV:35.
6. Әләкбәр Ә. Ф. Ады чәкилән әсәр; Кузизин В. И. "История Древнего Востока". М. 1979, с. 142.
7. Гур'ан LXXXIII:18,19.
8. Гур'ан. Бақы, 1991, с. 706.
9. Мифологический словарь. М., 1990, с. 237.
10. Кузизин В. И. "История", с. 118, 136; "История Древнего Востока", ч. II; Передняя Азия. М., 1988, с. 215-220,228; Сулейманов Олжас "Аз и Я" Алма-Ата, 1989, с. 556.
11. История ... с. 216.
12. Петрушевский И. Г. "Ислам в Иране в VII-XV веках", Л. 1966, с. 39,235.
13. Фәрзәли Әждәр. "Короғлу мәскәнләри". Азәрбајҗан кәңләри. 12 сентјабр 1989, №107.
14. Персидско-русский словарь под ред. Ю. А. Рубинчина, М., 1983, ч. I, с. 741.
15. Азәрбајҗан әдәбијаты инчиләри. Дастанлар. Бақы, 1987, с. 275; Фәрзәли Әждәр. Ады чәкилән мөгәлә.
16. Каан Т. Е. "Islam Arslani Hazreti Ali", Ankara, 1961, s. 5-6.
17. Баранов Х. К. "Арабо-русский словарь", М., 1977, с. 331.
18. "Islam Ansiklopediyasi", с. 5/1, s. 387.
19. Будагов Л. "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий", СПб 1868, вып. 1-2, с. 183.
20. Алекперов А. Ф. "Связи Азербайджана с Севером накануне вторжения Сельджуков (II-ая половина IX века - 60-е годы XI века). АКД, Баку, 1992, с. 20-21; Colb N., Pritsak O. "Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century" Lthaca-London. 1982. pp. 114-115; Новосельцев А. П. "Хазарское государство и его роль в истории Восточной европы и Кавказа". М., 1990, с. 8, 35.
- 19b. Алекпер А. Ф. "О культе собаки-волчицы у некоторых народов" - - Шәргин актуал проблемләри: тарих вә мүасирлик үмүмреспублика елми конфрансынын материаллары 25-27 мај 1994-чу ил. Бақы, 1994, с. 101-103.
20. Кузизин В. И. "История..." с. 114.
21. История Древнего Востока, с. 220.
22. Алекпер Алекпер "Азербайджан - это страна света" // Xəzər Universiteti "Azərbaycan tarixinin problemləri muasir tədris və elmi nəsrərlə onların əks konfransı". Bakı, aprel 1995-ci il, s. 9-10.
23. Јусифов Ј. Б., Кәримов С. К. "Топонимиканын асаслары". Бақы, 1987, с. 53.

ХАНЛАР СӘТУЛЛАЈЕВ М.Ә.Рәсулзәдә адына БДУ-нун тәләбәси

ТУСИ ЧӘМИЈ ЈӘТИН ИДАРӘ ОЛУНМАСЫ ҺАГГЫНДА

Дүңја елминин корифеләриндән бири - Шәрғ дүңјасынын көркәмли философу Мәһәммәд Нәсирәддин Туси ибн Нәсән Азәрбајҗан сијаси фикир тарихиндә илк дәвләт нәзәријәчиси кими дәрин из бурахмышдыр. О, чәмијјәтин идарә олунмасы һаггындакы бахышлары илә өз дөврүнә гәдәр мөвчуд олмуш фикирләри тәкмилләшдирәрәк бу сәһәдә уникал бир тә'лим јаратмышдыр. "Дәвләт" аңлајышына елми аспектдән јанашан философ бу тә'лимини јарадаркән гәдим јунан сијаси фикринин өнчүләринин көрүшләриндән, Шәргин мүтәрәгги сијаси идејаларындан бәһрәләнмишдир.

Философ чәмијјәтин мейдана кәлмә сәбәбләрини изаһ едәрәк көстәрир ки, һәр бир инсанын јашамағ үчүн гита, палтар вә сығыначаға еһтијачы вардыр. һәмчинин инсан мүдафиә дә олунмалыдыр. Инсан бу чүр мадди вә мә'нәви еһтијачларыны тәкбашына едәјә билмәдијиндән башгаларынын көмөјинә мөһтач олур. Бу инсанларын бир-бирләринә көмәк етмәк үчүн әмәк бөлкүсү олан бир тәшкилатда бирләшмәк еһтијачындан исә чәмијјәт јараныр.

Чәмијјәтин јаранма сәбәбини бу чүр изаһ етмәси илә Туси ичтимаи мүгавиләнин мүәллифләри олан бир сыра гәрб мүтәфәккирләринин (Монтескјө, Руссо вә б.) бир нечә әср габагламышдыр.

Тусијә көрә чәмијјәт үч һиссәдән ибарәтдир: бүтүн дүңја әһалисини бирләшдирән бөјүк, ајры-ајры бөјүк халгларын аид едилдији орта, шәһәрләрдән ибарәт кичик һиссәдән. Бүтүн дүңја әһалиси халглар, халглар шәһәрләрә, сонунчу исә евләрдән (аила) ибарәт мөһәлләләрә бөлүнүр вә башчы-табә ("рәис-шә'рус") системи јараныр. Дүңја әһалисинин башчысы (мүасир аңламда БМТ-нин Баш Катиби) бүтүн дүңјаја мәс'ул олуб, онун бүтүн үзвләринә нәзәрәт етдији кими, һәр бир рәис дә башчысы олдуғу чәмијјәтин (дәвләтин) үзвләринин мөнафәјини горуамалыдыр.

Инсан тәбиәти идеја вә һәрәкәт бахымындан рәнкарәнк олдуғундан әзбашына бурахылдыгда чәмијјәтдә низам-интизамын позулмасына сәбәб

олар. Буна көрө дө һәр бир чөмијјәтин башчысы һәрәни өз јериндө отуртмаг, һәрәнин өз пајыны вериб башгасынын һаггына әл узатмага гојмамаг, ичтимаи әмәк просесиндә она тапшырылан иши јеринә јетирмәјә мөчбур етмәк үчүн "сијасәт" адлы тәдбир көрмәлидир. Тусијә көрә сијасәт ики чүрдүр: биринчи - "фазилә" (хејирхәһ) сијасәт, икинчи - һагис (гејри-хејирхәһ) сијасәт.

Биринчи сијасәт әдаләти тәблиғ едиб, чөмијјәт үзвләринә дост көзү илә бахар (мүасир анламда демократија). Икинчи сијасәт исә чамааты гарәтә тәһрик едиб, инсанлара гул вә нөкәр көзү илә бахар (мүасир анламда тоталитар режим).

Дөвләт идарәчилијиндә монархија формасына рәғбәт һисси бәсләјән Туси дөвләт типләрини ајыран заман онларын һансы сијасәт јүрүтдүјүнү әсас көтүрмүш, "фазилә" (хејирхәһ) вә "гејри-фазилә" (гејри-хејирхәһ) дөвләтләри бир-бириндән фәргләндирмишдир.

Мүһарибәни сијасәтдә ән ахырынчы тәдбир һесаб едән Туси үмумиликдә она нифрәт едир, әсас јери данышыглара вермәји үстүн сајыр. Философун фикринчә, дүшмәнләри јола кәтириб онларла сазиш бағламага сон дәрәчә сәј кәстәрмәк вә мүһарибәјә еһтијачын галмамасы үчүн чалышмаг лазымдыр.

Беләликлә, көркәмли Азәрбајчан философу Н. Туси чөмијјәтин идарә олунмасына даир бахышлары вә дөвләт һаггында тә'лими илә өзүндән сонра бөјүк вә зәнкин бир мәктәб гојуб кетмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, онун "Әхлаги-Насири" әсәри бу күн дә тәдгигат объекти олараг галыр.

АЗӘРБАЈЧАН МӘТБУАТЫ ТАРИХИНДӘН

"ҺӘГИГӘТ" ГӘЗЕТИ

"Һәгигәт"
(Русча "Правда" - сөзү дә јазылмышдыр.)

Башлыгдә: "Күндәлик сијаси, әдәби, игтисади түрк дилиндә мүсәлман гәзетидир" - сөзләри јазылмышдыр.

Сонлугдә:

Мүдир: Үзејир һачыбәјов

Нашир вә саһиб имтијаз: Оручов - сөзләри гејд едилмиш,

1909-чу илдән нәшрә башламыш, "Ничат" чөмијјәтинин органы олмушдур.

Мүһәррирләри: Үзејир, Шаиг, Ибраһим Таһир Мусајев, Ә. Сур, Диванбәј оғлу ("Чан јанғысы" әсәринин мүәллифи) Ајазов ...

Үзејир һачыбәјов: "Дил" мегаләсиндән:

"Мүсәлман адында милләт јохдур. Мүсәлман адында дил јохдур.

... Дин башга, дил башгадыр.
Дин башга, милләт башгадыр.

Диндә дил јохдур. Диндә миллијјәт јохдур. Фарс, әрәб, түрк вә с. исламлар бир-биринә гарышыб бир милләт ола билмәзләр. Бу мүмкүн олан иш дејилдир. Чүнки әрәб нә гәдәр истәсә дә һеч вахт түрк ола билмәз вә ја түрк чалышса, һеч вахт дөнүб әрәб ола билмәз. Бу, тәбии бир ганундур; палыд ағачы һеч вахт армуд ағачы ола билмәз, алма ағачы һеч вахт кавалы ола билмәз. Палыды чаламаг, пәјвәст етмәк лазымдыр, о сур'әтлә јенә өзү јох, онун үзәринә чаланыш шахдан алма көзләмәк олар.

Әкәр иш чаламага галса, инсань да чаламаг мүмкүндүр. Мәсәлән, бир түрк әрәбистана кедиб әрәб арвады алар, бә'д оғлуну да әрәб гызына өвләндирәр. Әлбәттә түрк әрәб олар, биз бу сур'әтлә әрәб вә ја фарс олмаг истәмирик, она көрә дә дилимиз дә түрк далидир".

"Һәгигәт", 1910, №18.

30-ЧУ ИЛЛЭРИН ГУРБАНЫ

Бу Бəрəт һаггында сənəдин "Мусават" журналына Р. һəsəнов тəгдим едиб. Сənəдлə бирликдə редаксияја Р. һəsəновун мəkтубу да дахил олуб. Вə мəkтубда əсрин биринчи жарысында Азəрбайжанын дəвлəт мустəгиллији угрунда дəјүшən хəјли вəтəнпəрвəрин ады чəкилдийиндən биз мəkтубдакы бə'зи мəгамлары охучулара чатдырмагы зəрури һəsəб едирик.

Мəkтуба кəрə, Бəрəт һаггында сənəддə ады чəкилən Мир Ваһаб һəsəноглу Р. һəsəновун ата бабасыдыр. Лерикдə, Разгов кəндиндə доғулуб, Лəнкəранын Кəржəлən кəндиндə јашајыб. Лəнкəранда јашајаркən Мусават Партијасына дахил олуб.

Р. һəsəновун јаздыгына кəрə, онлар Ибад Дəвлəт оғлунун евиндə јыгышыб Мусават Партијасынын јыгынчагларыны кенчиримшлэр. Лəнкəранда Мусават Партијасынын рəһбəri Султан бəј Гулубəјов имиш. Мəkтуб мўəллифи даһа сонра атасынын дедиклəринə есасланыб бир нечə мусаватчынын адыны да чəкир.

Будур онлар: Алы Аға Дəвлəт оғлу, Ибад Дəвлəт оғлу, Рəһим Рəһимов, Јусиф Кəримов, Салəһ Байрамов, Муса Рзəјев, Шүрүк кəндиндən (бу кəнд Лəнкəрандадыр) Садык һачы Əлимəһмəd оғлу, Сənəkəран (бу кəнд дə Лəнкəрандадыр) Садыг Əзиз оғлу. Мəkтубдан һэм дə мə'лум олур ки, Мир Ваһаб һəsəноглу Түрк ордусунун башчысы Чамал Паша илə бирлəшиб Вəтəнин истиглалы наминə руслара гаршы вурושуб. Мəkтубда дəјүшчүлəрин адлары да чəкилир: Сəниан, Мухтар, Шаһбаз, Аға Рəшид, Гəдир,

Кəлби һачы, Мəһсүн, Əждəр, Тəјјуб, Мəшəди Рəзи, Јунис Чаббаров.

Р. һəsəновун јаздыгына кəрə, бу вəтəнпəрвəрлəрин апардыгы дəјүшлэр Лерик, Лəнкəран, Астара, Масаллы, Јардымлы, Астарханбазар (индики Чəлилабад), Билəсувары да еһатə едиб. Дəјүшлəрдə Мир Ваһабын гардашлары Сəјид Јүзбашы, Мир Губад да иштирак едилблэр.

Р. һəsəновун 127 ил јашамыш ана бабасы Сəјид Дадашын данышдыгы бир хатирə дə мараг доғурур. О јазыр: "1920-чи илдə Түркия султаны Мир Ваһабы вə Əмираслан Рəһимову Истанбула дə'вəт едир. Вə һəмин вахт Мир Ваһаб Түркия султаны тərəфиндən кенерал либасында гəбул олунур". Бу хатирəни Р. һəsəновун 1959-чу илдə өлүмүндən 4 күн габаг дајысы Əмираслан бəј дə тəсдиг едир вə сирри горумагы тапшырыр.

Р. һəsəнов Азəрбайжан дəјүшчүлəринин Лерикин Бобла дагында 500-дən чох рус-ермəни һиссəсини мұһасирəјə алыб мəһв етдийини дə јазыр.

Мир Ваһаб һəsəноғлунун ики гардашындан бири - Мир Губад - 1924-чу илдə рус əскəрлəri тərəфиндən өлдүрүлүр. Икинчи гардашы Сəјид Јүзбашы 1930-чу илдə торпага тапшырыларкən, гардашынын дəфиндə иштирак етмəјə кəлмиш Мир Ваһаб һəsəноглу Разгов кəндиндə һəсб олунур.

Мир Ваһаб һəsəноглу 1930-чу илдə, февралын 7-дə һəсб олунур, мартын 2-дə исə күллөлəнир.

Бизчə, бу фактын өзү Мир Ваһаб һəsəноғлунун гəтлине фəрман вермиш һакимијет һаггында һər шəји дəјир.

Мир Вагаб Гасан оглы, 1890 г.р. уроженец с.Разгов Лерикского района, азербайджанец, негражданин, б/п, кулак, уроженец в с.Каргелан Ленкоранского округа, был арестован 7.02.30 г. АзГПУ. Ему было пред'явлено обвинение по ст.ст. 64, 66 и 72 ч 2 УК Азерб.ССР, за редакции 1927 года/анти-советская агитация, участие в вооруженной деятельности и контрреволюционной пропаганде за партию "Мусават"/. За что он был осужден от 2.03.30 г. коллегией АзГПУ к расстрелу.

В момент ареста Вагаба Гасан оглы, вместе с ним проживали следующие родственники:

Жена - Рубаба 1890 г.р.

сестра - Нанакиз 1902 г.р.

Сын - Махмудага 1923 г.р.

Сын - Мамедага 1927 г.р.

Сын - Ахмедага 1927 г.р.

Сын - Мирага 1929 г.р.

Определением Старшей Коллегии по уголовным делам Верховного Суда Азерб.ССР от 11.04.89 Мир Вагаб Гасан оглы реабилитирован

Зам.начальника Ф.Гаджиев,

МИРВАҺАБ ҺƏСƏНОГЛУНУН АИЛƏСИНƏ ВЕРИЛƏН АРАЈЫШ

М. Ә. РӘСУЛЗАДӘ ИРСИНИ АРАШДЫРМА ФОНДУНУН НӘШРИ

МӘҢӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ
"АЗӘРБАЈЧАН ДАВАСЫ"

Китаб "Ај-Улдуз" нәшријаты тәрәфиндән нәшр олунуб.
Охучуларга тәгдим олунан бу китаба көркәмли дәвләт
хадими М. Ә. Рәсулзадәнин мүнәчирәтдә јаздығы
мәгаләләри, "Америка радиосу"нун сәси илә
мүрачирәтләри дахил едилмишдир.
Китабы чапа һазырлајан вә редактору Н. Јагублудур.

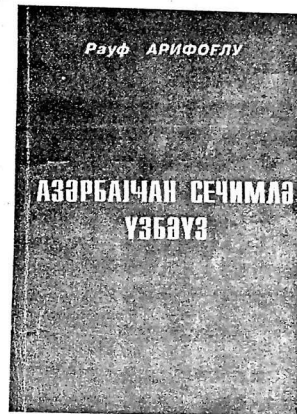
МҮСАВАТЧЫЛАРЫН ЧАП ОЛУНАН КИТАБЛАРЫ

РАУФ АРИФОВЛУ
"АЗӘРБАЈЧАН СЕЧИМЛӘ ҮЗ-ҮЗӘ"

Китаб "Ај-Улдуз" нәшријаты
тәрәфиндән нәшр едилиб. Әсәрдә
мүәллифин мұхтәлиф илләрдә
ајры-ајры имзаларла дәрч
етдирдији сијаси-идеоложи
мәгаләләрин бир һиссәси
топлавныб. Китаб бүтүн
тәбәгәдән олан охучулар үчүн
нәзәрдә тутулуб.

АКИФ МӘММӘДЛИ
"БАЛАКӘН: УЗАГ ВӘ ЈАХЫН
ТАРИХ"

Китаб 1995-чи илдә нәшр
едилиб. Әсәрдә Азәрбајчанын
бир парчасы олан Балакәнин
ерамызын әввәлләриндән
башлајан тарихиндән,
топонимикасындан, рус
ишғалындан вә мұсаватын
бурадакы кизли фәалијјәтиндән
бәһс едилир.

МИРЗЭ БАЛА МӨММӘДЗАДӘНИН ДӘЈӘРЛИ ФИКИРЛӘРИ

"Азәрбајчан истиглал давасы һеч бир шәкилдә Русияның бир ич мәсәләси һалына кәтирилмәјәчәкдир. Азәрбајчан истиглалы русларла бир базарлыг сәһбәти олмајачагдыр. Гејдсиз вә шәртсиз истиглал давасы үзәриндә дуранлар әлләриндә истиглал бәјаннамәсиндән ибарәт, милли бир фәрман, әлләриндә үч рәнкли истиглал бајрагы вә гәлбләриндә истиглал ешги олдугу һалда, даһили вә харичи бүтүн мүшкүлата вә бүтүн дүшмәнләрә гаршы дөјүш едәчәк, савашачаглардыр вә зәфәр мүтләга бизим олачагдыр".

* * *

"Азәрбајчан түркү мүасир гәрб мәдәнијјәтини өз ана дилиндә өјрәнә биләчәк университетә истиглал дөврүндә сәһиб ола билмишди. һүрр вә модерн тәдрисаты илә бу ирфан очагы Шәргин гаранлыг үфүгүнү нурлашдырачаг мәдәнијјәт күнәши һалында доғурду. Милли Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин гызыл ишғал нәтичәсиндә сүкүт етмәси түрк вә мүслүман Шәргин демократик бир ингилаб һәмләсинин дүрдүрулмасы, һүрријјәт вә мәдәнијјәт күнәшинин гара булудларла пәрдәләнмәси демәкдир".

* * *

"Кизли Мүсават тәшкилаты доғрудан доғруја өндәримиз Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин төвсијәси вә директивләри илә гурулмушдур".

